

Όψεις της καθημερινής ζωής των Ελλήνων, 18^{ος} - 19^{ος} αι.

Κείμενα: Νικολέττα Ζυγούρη

Ζωγραφικά σχέδια: Μαρίζα Δεβούρου

Κατοικία

Αναψυχή

Διατροφή

Εκπαίδευση

Ασχολίες

ΕΘΝΙΚΟ ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ

Όψεις της καθημερινής ζωής των Ελλήνων, 18^{ος} - 19^{ος} αι.

Κείμενα: Νικολέττα Ζυγούρη

Ζωγραφικά σχέδια: Μαρίζα Δεβούρου

Σχεδιασμός, τεκμηρίωση προγράμματος: Νικολέττα Ζυγούρη
Ζωγραφικά σχέδια: Μαρίζα Δεβούρου
Σελιδοποίηση - Εκτύπωση: ΙΔΕΑ & ΤΥΠΟΣ - Φίλιππος Λένης

© Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία της Ελλάδος, 2010
Εθνικό Ιστορικό Μουσείο - Σταδίου 13, Αθήνα

ISBN 978-960-99014-1-3

Προς τον εκπαιδευτικό

Λίγα λόγια για το εκπαιδευτικό πρόγραμμα

«Όψεις της καθημερινής ζωής των Ελλήνων, 18^{ος} - αρχές 19^{ου} αι.»

(για μαθητές ΣΤ' Δημοτικού & Γ' Γυμνασίου)

Η επιθυμία μας να ζωντανέψουμε στα μάτια των παιδιών τον καθημερινό βίο των Ελλήνων 100 χρόνια πριν την Ελληνική Επανάσταση στηρίχτηκε στην πεποίθηση ότι οι απλές επαναλαμβανόμενες συνηθισμένες πράξεις της καθημερινότητας εκφράζουν το συλλογικό υποσυνείδητο ενός λαού.

Στην ιστορική διαδρομή του νεότερου ελληνισμού, δεν υπάρχουν μόνο γεγονότα σταθμοί που την τέμνουν αποφασιστικά, όπως συνθήκες, επαναστάσεις και άλλα. Στο βάθος του ιστορικού χρόνου πρωταγωνιστές είναι και συνήθειες που επιβιώνουν αφομοιώνοντας το «καινούργιο».

Άλλωστε, η ικανότητα ενός λαού να επιβιώνει και να διατηρεί τις παραδόσεις του σε δύσκολες ιστορικές συνθήκες αποτυπώνει το σθένος του πολιτισμού του.

Ιστορικό πλαίσιο

Για να δοθεί, σε γενικές γραμμές, το ιστορικό πλαίσιο μέσα στο οποίο εντάσσεται το θέμα του προγράμματος πρέπει να γίνει σαφές ότι, ως προς το χρόνο, αφορά τους 18ο και 19ο αιώνες και ως προς τον τόπο, την Οθωμανική Αυτοκρατορία.

Τα εδαφικά όρια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας αυξομειώνονταν με το πέρασμα των αιώνων. Κατά τις αρχές του 19ου αιώνα στα βόρεια σύνορά της συνορεύει με τις αυτοκρατορίες της Αυστρίας και της Ρωσίας, περικλείοντας τις χώρες της Βαλκανικής, της Εγγύς Ανατολής και της Β. Αφρικής.

Μέσα στην πολυφυλετική Οθωμανική Αυτοκρατορία οι Έλληνες βρίσκονται στην ανατολική κεντρική Βαλκανική, στο χώρο της Ελλαδικής Χερσονήσου, στα νησιά¹ του Αιγαίου, στα μικρασιατικά παράλια και στα παράλια της Μαύρης Θάλασσας. Στην Κωνσταντινούπολη

1. Τα νησιά του Ιονίου στα οποία υπήρχε ελληνικός πληθυσμός ήταν υπό τη διαδοχική κυριαρχία των Μεγάλων Δυνάμεων (Βενετία, Γαλλία, Ρωσία, Αγγλία).

οι Έλληνες έχουν σταθερή παρουσία αιώνων.

Ο θεσμός των κοινοτήτων επιτρέπει στους Έλληνες, μέσα από μια μορφή αυτοδιοίκησης, να αναπτύξουν τόσο τη βιοτεχνία και το εμπόριο όσο και να διατηρήσουν τα ήθη και τα έθιμά τους, ενώ η εκκλησία γίνεται ο θεματοφύλακας του οικογενειακού δικαίου και συμβάλλει σημαντικά στη διατήρηση της γλώσσας και των εθίμων μέσω του χριστιανικού εορτολογίου.

Αυτό είναι σε γενικές γραμμές το ιστορικό πλαίσιο μέσα στο οποίο αναπτύσσεται ο καθημερινός βίος των Ελλήνων, του οποίου μόνο κάποιες πτυχές θα θίξουμε στο εκπαιδευτικό πρόγραμμα που ακολουθεί.

Στην απόπειρα αυτή δεν στοχεύουμε να σκιαγραφήσουμε τις ιδιαίτερες συνθήκες που επικρατούν σε κάθε περιοχή διαφοροποιώντας τις επιμέρους πτυχές του βίου των κατοίκων της. Γνωρίζοντας τη δυσκολία του εγχειρήματός μας, αλλά και το γεγονός ότι πολλά από τα θέματα στα οποία αναφερόμαστε είναι ακόμα ανοικτά στην έρευνα, προσπαθούμε να προσεγγίσουμε σε γενικές γραμμές το θέμα, ούτως ώστε να παρακινήσουμε το ερευνητικό ενδιαφέρον των παιδιών.

Οι θεματικές ενότητες

- Κατοικία (παραδοσιακή λαϊκή και αστική αρχιτεκτονική).
- Διατροφή (προϊόντα, διατροφικές συνήθειες των Ελλήνων).
- Ψυχαγωγία /Αναψυχή (γιορτές, χοροί, τραγούδια, χώροι συνάθροισης και αναψυχής).

- Εκπαίδευση (κοινά σχολεία, ελληνομουσεία).
- Εργασία (αγροτικές εργασίες, εμπόριο, ναυτιλία, βιοτεχνία, λοιπά επαγγέλματα).

Πηγές τεκμηρίωσης

- Χαρακτικά και ζωγραφικά έργα με απεικονίσεις της καθημερινής ζωής των Ελλήνων κατά τον 18ο έως 19ο αιώνα.
- Περιγραφές ξένων περιηγητών της εποχής.
- Αρχειακές πηγές (προικώα, επιστολές κ.λ.π).
- Απομνημονεύματα αγωνιστών του '21.
- Ενδυμασίες και χρηστικά αντικείμενα της εποχής.

Στόχοι

Στόχος του προγράμματος είναι:

- Οι μαθητές να προσεγγίσουν πτυχές της καθημερινής ζωής των Ελλήνων, μέσα από την παρατήρηση των εικόνων, την ανάγνωση των ανθολογημένων γραπτών πηγών και την γνωριμία τους με χρηστικά αντικείμενα της εποχής.
- Να γνωρίσουν τις συνθήκες ζωής, τη θέση και τη δυναμική των Ελλήνων μέσα στην πολυπολιτισμική, πολυφυλετική και πολυθρησκευτική Οθωμανική Αυτοκρατορία.
- Να ανακαλύψουν σε κάθε θεματική ενότητα τις κοινές πολιτισμικές αναφορές με τους λαούς της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

- Να βρουν πολιτισμικές ομοιότητες και διαφορές των Ελλήνων τότε και σήμερα.
- Να ψυχαγωγηθούν, υποδυόμενοι ρόλους από την καθημερινή ζωή των Ελλήνων του 18ου και 19ου αι.

Προετοιμασία του προγράμματος στην τάξη

Για την καλύτερη προετοιμασία των μαθητών στην τάξη, προτείνουμε να χωρίζονται σε πέντε ομάδες, τεσσάρων έως έξι ατόμων. Η κάθε ομάδα, αφού πάρει στα χέρια της το έντυπο υλικό, να επιλέξει τη θεματική ενότητα με την οποία θα ασχοληθεί. Για την ευκολότερη διάκριση των ενοτήτων και οργάνωση του έντυπου υλικού, κάθε ενότητα έχει διαφορετικό χρώμα. Η ενότητα *Κατοικία* ξεχωρίζει με το κόκκινο χρώμα, η *Διατροφή* με το πράσινο, η *Αναψυχή* με το μπλέ, η *Εργασία* με το καφέ, η *Εκπαίδευση* με το πορτοκαλί.

Στην κάθε θεματική ενότητα οι μαθητές μελετούν: α) ένα εισαγωγικό αφηγηματικό κείμενο που συνοδεύεται από γλωσσάρι και εκπαιδευτικές δραστηριότητες και β) ένα φάκελο με λυτά φύλλα που περιλαμβάνει πηγές, εικόνες και κείμενα. Στην παράθεση των πηγών διατηρείται η ορθογραφία του πρωτοτύπου.

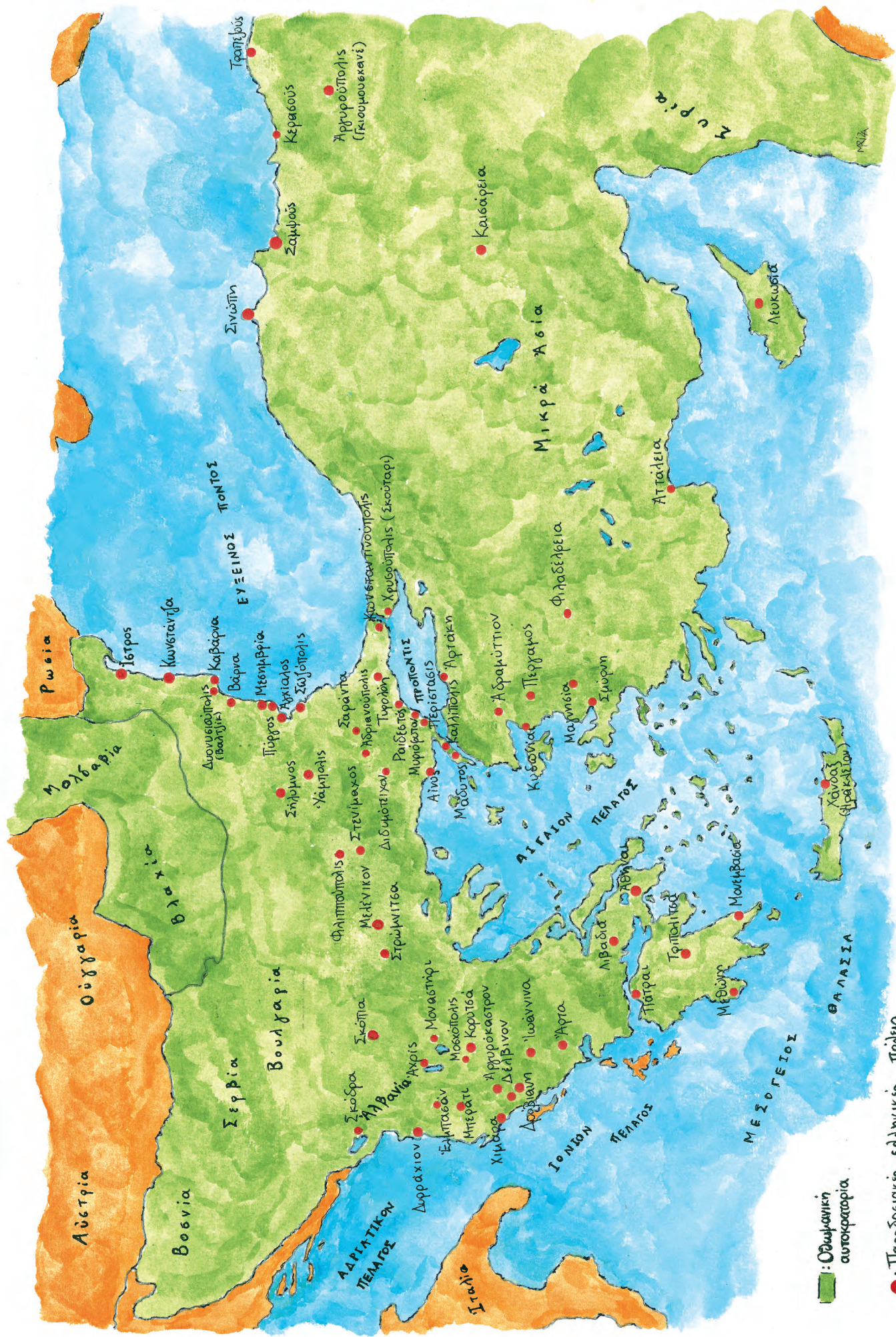
Η επίσκεψη στο Μουσείο

Η διεξαγωγή του προγράμματος στο Μουσείο διαρκεί 90 λεπτά που κατανέμονται ως εξής:

Εισαγωγή: τοποθέτηση στον τόπο και στο χρόνο (10 λεπτά)

Έρευνα στο Μουσείο (50 λεπτά). Η έρευνα αυτή περιλαμβάνει την αναζήτηση μέσα στο Μουσείο των χρηστικών αντικειμένων της εποχής, την καταγραφή τους και την αφήγηση της ιστορίας τους. Οι τρεις αυτές δράσεις γίνονται με τη βοήθεια τριών ειδικά διαμορφωμένων εντύπων με τίτλους: *Μικρά χρηστικά αντικείμενα μάς αφηγούνται τις ιστορίες τους*, *Δελτίο καταγραφής των αντικειμένων του Εθνικού Ιστορικού Μουσείου*, *Αφηγήσου την ιστορία ενός αντικειμένου στους συμμαθητές σου*.

Τέλος, προβλέπεται βιωματική – ψυχαγωγική προσέγγιση της καθημερινής ζωής των Ελλήνων μέσα από θεατρικό παιχνίδι (30 λεπτά). Συνδυάζοντας την εικόνα, τη μουσική και την κίνηση, οι μαθητές καλούνται να παίξουν ρόλους που αφορούν κάθε μία από τις πέντε ενότητες που έχουν ήδη ερευνήσει.

■ : Ουαμανική
αυτοκρατορία

● : Παράδοσιακή ελληνική πόλεις

Πόλεις με ανθρήρες ελληνικές κοινότητες

Κατοικία

Δόμος*, εστία*, οίκος*, σπίτι*, τσαρδί*, κονάκι*, γωνιά, πυργί, είναι μερικές από τις λέξεις που χρησιμοποιήθηκαν –άλλοτε μεταφορικά και άλλοτε κυριολεκτικά, σε διάφορες ιστορικές περιόδους και τόπους– για να χαρακτηρίσουν τον στεγασμένο χώρο διαμονής της ελληνικής οικογένειας.

Σε ειρηνικές περιόδους, ήταν η γωνιά όπου η οικογένεια έβρισκε κατάλυμα μετά τον καθημερινό μόχθο, ενώ σε περιόδους πολεμικών συγκρούσεων και ληστρικών επιθέσεων υπήρξε οχυρό που πρόσφερε ασφάλεια και καταφύγιο.

Οι ξένοι περιηγητές που επισκέφθηκαν κατά το 18ο και 19ο αιώνα την Οθωμανική Αυτοκρατορία και φιλοξενήθηκαν σε ελληνικά σπίτια, αποτύπωσαν την εσωτερική και εξωτερική όψη της ελληνικής παραδοσιακής κατοικίας. Έτσι, απεικόνισαν το φτωχικό μονόχωρο αγροτικό σπίτι όπου άνθρωποι και ζώα συμβίωναν κάτω από την ίδια στέγη, το διώροφο ή και τριώροφο πέτρινο αρχοντικό με τον εξώστη και το λιακωτό που ήταν διαδεδομένο σε όλη τη Βαλκανική και το

πυργόσπιτο που συναντάμε στην Πελοπόννησο, την Αττική, τις Κυκλάδες και αλλού.

Στα νησιά μας, που το 18ο αιώνα ευημερούσαν από το εμπόριο και την ανάπτυξη της ναυτιλίας, οι περιηγητές συνάντησαν τόσο τα απλά σε σχήματα μονόχωρα σπίτια με την βοτσαλωτή αυλή τους, όσο και τα μεγάλα και επιβλητικά σπίτια των караβοκυραίων.

Το ελληνικό σπίτι, προορισμένο να υπηρετεί τους λειτουργικούς του σκοπούς, να προσφέρει προστασία από τις καιρικές συνθήκες, κρύο και βροχή το χειμώνα, ζέστη το καλοκαίρι, κατασκευαζόταν σε πλήρη αρμονία με το φυσικό του χώρο και τις συνθήκες που επικρατούσαν σε αυτό.

Στις ορεινές περιοχές, όπου αφθονούσε η πέτρα, είναι φυσικό οι κατοικίες να κτίζονται με λίθους, ενώ στις πεδινές χρησιμοποιούσαν πλίνθες*. Στα νησιά χρησιμοποιείται η πέτρα αλλά και άλλα ντόπια υλικά. Το ξύλο συναντάται στις στέγες και στο δέσιμο των τοίχων.

Το γεγονός ότι η οικία ήταν ταυτοχρόνως χώρος αγροτικών εργα-

Η κατοικία του караβοκύρη και πρωτεργάτη της επανάστασης του 1821 Λάζαρου Κουντουριώτη στην Ύδρα αποτελεί σημαντικό δείγμα νησιώτικου αρχοντικού του 18ου αι., με αρχιτεκτονικές επιρροές από την Ιταλία.

Στο αρχοντικό, εκτός από τα μέλη της οικογένειας Κουντουριώτη, διέμεναν όλοι όσοι εργάζονταν για την φροντίδα του σπιτιού.

Στο βορειοανατολικό δωμάτιο του σπιτιού μπορούμε να παρατηρήσουμε το μεγάλο καναπέ- ντιβάνι (μεντέρι) σκεπασμένο με πολύχρωμα υφαντά και μαξιλάρες. Το μεντέρι είχε συνήθως διπλή χρήση: την ημέρα ως καναπές και τη νύχτα ως ντιβάνι για τους φιλοξενούμενους. Στο κέντρο το χάλκινο μαγκάλι, απαραίτητο για τη θέρμανση του δωματίου.

Αγροτική κατοικία στη Λάρισα.
Ed. Dodwell, *Views in Greece*, Λονδίνο 1821

Τζάκι από την οικία Ρώπαμπα στην Κοζάνη.
Σχέδιο Δ. Μωρέτη, 1936

σιών και χειροτεχνίας έπαιξε ιδιαίτερο ρόλο στη διαμόρφωση της. Έτσι στις αγροτικές κατοικίες με όροφο βλέπουμε να δεσπόζει το λιακωτό ή χαγιάτι*, ο στεγασμένος ημιυπαίθριος χώρος όπου ήταν δυνατή η συγκέντρωση και επεξεργασία των καρπών. Στην απλόχωρη αυλή, ακριβώς κάτω από το σπίτι, η κληματαριά (κρεβατίνα), προσέφερε προστασία από τον ήλιο στις γυναίκες που μπορούσαν κάτω από αυτήν να στήσουν τον αργαλειό τους. Εκεί ήταν και το πηγάδι, η στέρνα, ακόμη και ο φούρνος του σπιτιού. Από τη διαμόρφωση των εξωτερικών χώρων καταλαβαίνουμε ότι στις αγροτικές περιοχές, όταν οι καιρικές συνθήκες το επέτρεπαν, η πολυμελής ελληνική οικογένεια απασχολούνταν το μεγαλύτερο μέρος της ημέρας, από την ανατολή μέχρι την δύση του ηλίου, έξω από το σπίτι.

Στο εσωτερικό των σπιτιών το τζάκι έχει ξεχωριστή θέση. Ήταν απαραίτητο για τη θέρμανση, αλλά και για την παρασκευή του φαγητού. Στα διώροφα σπίτια βρισκόταν συνήθως στον πρώτο όροφο, εκεί που ήταν ο χειμωνιάτικος οντάς. Για τη θέρμανση του σπιτιού χρησιμοποιούνταν και τα χάλκινα μαγκάλια που τοποθετούνταν στη θέση της αρχαίας εστίας, στο κέντρο του δωματίου.

Στο εσωτερικό του μονόχωρου σπιτιού δέσποζε η εστία*. Άλλοτε μπορούσε να είναι μια απλή θράκα (ξύλα με φωτιά) στο κέντρο του χωματένιου πατώματος και άλλοτε, μια «φωτογωνία», όπως λεγόταν στον τοίχο. Συχνά, αλλά όχι πάντα, υπήρχε στην οροφή τρύπα για να βγαίνει ο καπνός.

Στο ελληνικό σπίτι, όπως και στο τούρκικο, τα έπιπλα ήταν λιγοστά. Τα κύρια έπιπλα ήταν ένας καναπές-ντιβάνι* (το μεντέρι) γύρω-γύρω στον τοίχο και οι κασέλες όπου αποθήκευαν τον ρουχισμό.

Για τραπέζι χρησιμοποιούσαν ένα μεγάλο στρογγυλό ταψί, το σινί, που το τοποθετούσαν συνήθως πάνω σε ένα κορμό ξύλου ή ένα ξύλινο πόδι, αλλά και το σοφρά, το χαμηλό ξύλινο στρογγυλό τραπέζι. Γύρω από αυτόν κάθονταν σταυροπόδι σε μαξιλάρες ή σε μικρά σκαμνιά.

Σε αρχοντικά σπίτια βρίσκουμε τις μυσάντρες, τις ξύλινες εντοιχισμένες ντουλάπες που συχνά αντικαθιστούσαν την επιφάνεια ενός ολόκληρου τοίχου διαχωρίζοντας το ένα δωμάτιο από το άλλο.

Επίσης, από το β' μισό του 18ου αιώνα, στα αρχοντικά σπίτια των карабоку-райών εισάγονταν γαλλικά και βενετσιάνικα έπιπλα (κονσόλες, καρέκλες, πολυτελείς βενετσιάνικοι καθρέπτες κ.λπ.).

Οι περιηγητές που επισκέφθηκαν την Κωνσταντινούπολη μας δίνουν πληροφορίες και για το αστικό σπίτι. Στην πολυπληθή και πολυφυλετική αυτή πόλη συναντούσε κανείς Αρμενίους, Εβραίους, Τούρκους, Φράγκους, Έλληνες Βούλγαρους, Αρναούτες (Αλβανούς). Τα δημόσια κτίρια της Πόλης όπως ήταν η αγορά (το παζάρι), ή τα χαμάμ, ήταν κατασκευασμένα με πέτρες. Οι κατοικίες, ωστόσο, ήταν συνήθως ξύλινες. Οι προσόψεις των σπιτιών ήταν χρωματιστές με δύο και τρεις σειρές παραθύρων.

Στην Κωνσταντινούπολη οι Έλληνες ήταν συγκεντρωμένοι κυρίως νοτίως του Κερατίου Κόλπου. Στο Φανάρι, όπου είναι η έδρα του Πατριαρχείου, ήταν η συνοικία των Φαναριωτών, δηλ. Ελλήνων που κατείχαν σπουδαίες θέσεις στην οθωμανική διοίκηση. Εκεί, αρκετά από τα σπίτια ήταν πέτρινα με ένα ξεχωριστό αρχιτεκτονικό ύφος. Παρ' ότι η όψη τους ήταν αρκετά απλή, εσωτερικά διακρίνονταν για την πολυτέλειά τους.

Το Μπεμπέκ, προάστιο του Βοσπόρου. Τ. Allom, χαλκογραφία

Στην εξίσου πυκνοκατοικημένη Σμύρνη που ήταν το κέντρο των νησιών του Αιγαίου, κατοικούσαν Έλληνες, Αρμένιοι, Φράγκοι (όπως ονομάζονταν γενικά οι Ευρωπαίοι), Εβραίοι και Τούρκοι σε ξεχωριστές συνοικίες.

Τα πέτρινα σπίτια ήταν λίγα. Η Σμύρνη και η Κωνσταντινούπολη πλήττονταν από τις συχνές πυρκαγιές, που επεκτείνονταν αμέσως, λόγω των ξύλινων σπιτιών τους.

Ενδιαφέρουσα περιγραφή των σπιτιών της Σμύρνης έχουμε στο ημερολόγιο του Julien (Ζουλιέν) που συνόδευε τον Γάλλο F. R. Chateaubriand (Σατωμπριάν) στο ταξίδι του στην Σμύρνη.

«Τα περισσότερα σπίτια είναι χτισμένα με πλιθιά ξεραμένα στον ήλιο και από ύψος τρία πόδια με δοκάρια από πευκόξυλο σ' όλο το μήκος του τοίχου. Είναι σκε-

πασμένα με κεραμίδια. Ξύλινο είναι και το εσωτερικό τους, πατώματα και φαρσώματα. Μονάχα τα σπίτια των αφεντάδων και των προξένων και τα μεγάλα μαγαζιά είναι γερά και δεν φοβούνται τη φωτιά. Όλα τα μαγαζιά του παζαριού είναι ξύλινα όπως οι δικές μας παράγκες της αγοράς. Αλλά κάθε τόσο βλέπεις και μαγαζιά θολωτά, πέτρινα, άτρωτα από τη φωτιά. Έτσι, σε περίπτωση πυρκαγιάς στοιβάζουν εκεί τα εμπορεύματα. Γιατί η φωτιά είναι η πρώτη μάστιγα της Σμύρνης».¹

1. Κυρ. Σιμόπουλος, *Ξένοι περιηγητές στην Ελλάδα*, Γ1, σελ. 307, Αθήνα 1975

Αρχοντικό της Καστοριάς. Ζωγραφικό σχέδιο του Νίκου Εγγονόπουλου. Συλλογή ΕΙΜ.

Το πετρόκτιστο ισόγειο (κατώι) των αρχοντικών χρησίμευε ως αποθήκη, μαγαζί, κελάρι, συχνά και ως στάβλος. Τα μικρά παράθυρα-φεγγίτες με σιδεριές και η βαριά πόρτα με τις αμπάρες, μετέτρεπαν το σπίτι σε φρούριο. Μία εσωτερική σκάλα οδηγούσε στους πάνω ορόφους, που ήταν κτισμένοι με ελαφρά υλικά και είχαν μεγάλα παράθυρα με πολύχρωμους φεγγίτες για άφθονο φως. Εδώ ζούσε η οικογένεια. Τα δωμάτια (οντάδες*) στις γωνίες, χρησίμευαν τόσο για τον ύπνο, όσο και για καθιστικά. Εύλινες μεσάντρες (κτιστές ντουλάπες) και μεντέρια (χαμηλοί σοφάδες με μαξιλάρια) γύρω – γύρω από το τζάκι ή το μαγκάλι ήταν όλα πολύχρωμα διακοσμημένα, το ίδιο και τα ξύλινα ταβάνια. Όταν το σπίτι είχε και τρίτο όροφο, τότε πάνω ζούσαν περισσότερο το καλοκαίρι και κάτω το χειμώνα. Τα σαχνισιά* (οι προεξέχοντες χώροι των πάνω ορόφων, που στηρίζονταν σε ξύλινες αντηρίδες) βοηθούσαν τα δωμάτια να γίνονται μεγαλύτερα και να βλέπουν καλύτερα το δρόμο. Κουζίνες και μπάνια βρίσκονταν έξω από το σπίτι σε βοηθητικά κτήρια στην αυλή ή, στην καλύτερη περίπτωση, στο κατώι.

Γλωσσάρι

Δόμος: Στην αρχαία εποχή είχε την ίδια σημασία με τη λέξη οίκος. Έχει τη ρίζα του στο αρχαίο ρήμα δέμω που σημαίνει χτίζω. Ο όρος σταμάτησε να χρησιμοποιείται στην καθομιλουμένη ήδη από τους βυζαντινούς χρόνους.

Εστία: Χώρος στο εσωτερικό του σπιτιού, που χρησιμεύει για θέρμανση και μαγείρεμα. Επίσης, επειδή δεν υπήρχε κατοικία που να μην είχε εστία, η λέξη αυτή ταυτίστηκε με την έννοια της οικίας γενικότερα. Το νόημα αυτό έχει στην έκφραση «Υπέρ βωμών και εστιών».

Κονάκι: Κατάλυμα διαμονής μόνιμης ή προσωρινής. Προέρχεται από το τουρκικό *konak*. Στα απομνημονεύματα του Μακρυγιάννη βρίσκουμε συχνά τις φράσεις «έπιασα κονάκι στου...», «Ήρθε στο κονάκι μου».

Ντιβάνι: Χαμηλό και στενό κρεβάτι που μοιάζει με καναπέ χωρίς στήριγμα στην πλάτη. Προέρχεται από την τουρκική λέξη ντιβάν (*divan*).

Οίκος: Κατοικία. Προέρχεται από το αρχαίο

ελληνικό ρήμα οικόω. Επίσης έχει και την ευρύτερη έννοια της οικογένειας όπως στη φράση «Τα εν οίκω μη εν δήμῳ».

Οντάς: Δωμάτιο. Προέρχεται από την τουρκική λέξη οντά (*oda*).

Πλίθρες: Χώμα και άχυρο πλασμένα με το χέρι σε ορθογώνιο σχήμα και ξεραμένα στον ήλιο.

Σαχνισί: Ο προεξέχων φωτεινός χώρος στον όροφο του σπιτιού.

Σπίτι: Προέρχεται από το λατινικό *hospitium* που σημαίνει τον χώρο φιλοξενίας. Από τη βυζαντινή εποχή έως τις ημέρες μας είναι η λέξη που χρησιμοποιείται συχνότερα για να δηλώσει την οικία.

Τσαρδί: Φτωχικό αγροτικό καλύβι. Προέρχεται από την τουρκική λέξη (*cardak*) που σημαίνει εξέδρα, π.χ. «Στήνω το τσαρδάκι μου...».

Χαγιάτι: Ξύλινος στεγασμένος ανοιχτός εξώστης. Προέρχεται από τουρκική λέξη χαγιάτ (*hayat*).

Παρατηρήστε τις εικόνες και ανακαλύψτε:

Ποιοί
τύποι σπι-
τιών υπήρχαν
στα αστικά κέντρα
και ποιοί στην
ύπαιθρο;

Ποιά
ήταν τα
κύρια έπιπλα
που χρησιμο-
ποιούνταν;

Πώς ήταν,
κατά περίπτωση, η
εσωτερική διαρρύθμι-
ση του σπιτιού και ποιές
ανάγκες της οικογένειας
εξυπηρετούσε;

Η κατοικία σε
όλες τις εποχές αντανα-
κλά τον τρόπο ζωής της οικο-
γένειας μέσα σε αυτή, αφού εξυ-
πηρετεί τις ανάγκες της. Συγκρίνετε
τη δομή μιας κατοικίας τότε και σή-
μερα και ανακαλύψτε τις διαφορετι-
κές συνθήκες ζωής, αλλά και τις
ανάγκες που η κάθε μία εξυ-
πηρετεί.

Παρατηρήστε
τις εικόνες και κατα-
γράψτε τα ζώα που βλέ-
πετε μέσα και έξω από τα
σπίτια.

Ποιά η σχέση των ανθρώ-
πων με τα κατοικίδια
και τα πουλιά;

Αναζητήστε
δείγματα κατοικι-
ών της ίδιας εποχής που
έχουν διατηρηθεί έως σή-
μερα σε πολλές περιο-
χές της Ελλάδας

Γίνετε και εσείς περιηγητές!

Φωτογραφίζοντας και καταγράφοντας περιγραφές και εντυπώσεις μπορείτε να φτιάξετε το δικό σας σύγχρονο περιηγητικό λεύκωμα που να αφορά πτυχές της σύγχρονης καθημερινότητας.

Διατροφή

Ο Έλληνας αγρότης γέμιζε το τραπέζι του, κατά κύριο λόγο, με τα προϊόντα εποχής που ο ίδιος παρήγαγε από τις γεωργικές και κτηνοτροφικές του ασχολίες. Σε περιοχές όπου αυτό ήταν δυνατό, το συμπλήρωνε με το κυνήγι και το ψάρεμα. Στα πιο απομονωμένα χωριά, όπου η δυνατότητα επικοινωνίας με τα εμπορικά κέντρα ήταν περιορισμένη, ο αγρότης δεν μπορούσε παρά να βασιστεί αποκλειστικά στα ντόπια προϊόντα.

Στις μεγάλες πόλεις της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ωστόσο, μπορούσε κανείς να βρει προϊόντα που διακινούνταν στις αγορές μέσω του διεθνούς εμπορίου. Π.χ. ο καφές ερχόταν από την Αραβία και την Αφρική, το χαβιάρι από τον Πόντο κλπ. Έτσι, οι Έλληνες που ζούσαν στην Κωνσταντινούπολη, στη Σμύρνη, στη Θεσσαλονίκη, στα Γιάννενα, στην Αδριανούπολη, αλλά και σε άλλα σημαντικά εμπορικά κέντρα είχαν τη δυνατότητα να απολαμβάνουν ποικιλία και αφθονία εδεσμάτων.

Ένας σημαντικός παράγοντας που επηρέαζε επίσης την ποικι-

λία της διατροφής ήταν η οικονομική και κοινωνική κατάσταση κάθε νοικοκυριού. Οι περιγραφές των άλλοτε φτωχικών και άλλοτε πλουσίων γευμάτων που βρίσκουμε στα περιηγητικά κείμενα μας δίνουν λεπτομέρειες για τη διατροφή αλλά και για τις συνήθειες των Ελλήνων γύρω από το τραπέζι. Έτσι, βρίσκουμε αναφορά από περιηγητή ότι στην Κωνσταντινούπολη το πιο συνηθισμένο έδεσμα των Ελλήνων ήταν το χαβιάρι που ερχόταν σε ποσότητες από την Μαύρη Θάλασσα. Επίσης, έχουμε περιγραφές γευμάτων που δίνονταν από Φαναριώτες με ποικιλία πιάτων που φθάνουν στον υπερβολικό αριθμό των 40.

Την ίδια εποχή, περιηγητής περιγράφει το λιτό δείπνο με πίτες ψημένες στη θράκα και κρεμμύδια που απόλαυσε στο σπίτι μιας οικογένειας εννέα ατόμων, σε μονόχωρη αγροτική κατοικία της Βοιωτίας.

Επίσης, ένας ιδιαίτερα σημαντικός παράγοντας που επηρέαζε τα διατροφικά ήθη και έθιμα των Ελλήνων ήταν η θρησκεία. Οι Έλληνες ακολουθούσαν πιστά τις νη-

στείες των μεγάλων θρησκευτικών εορτών της Ορθοδοξίας. Συχνά, οι περιηγητές εκπλήσσονταν από την αυστηρότητα με την οποία τηρούνταν οι νηστείες.

Οι νηστείες των Χριστουγέννων, της Σαρακοστής, του Δεκαπενταύγουστου, του Σταυρού, των Αγίων Αποστόλων και άλλες απαιτούν την αποχή από το κρέας, τα γαλακτοκομικά προϊόντα, ακόμη και το λάδι. Εάν προσθέσουμε και τις νηστείες της Τετάρτης και της Παρασκευής με αποχή από το κρέας, οι Έλληνες νήστευαν σχεδόν τις μισές μέρες του χρόνου.

Τη βάση της ελληνικής διατροφής αποτελούσαν –από την αρχαιότητα ακόμη– τρία προϊόντα: το λάδι, το σιτάρι και το κρασί.

Η ελιά και το λάδι ήταν πολύτιμα τόσο για τη διατροφή όσο και για το φωτισμό. Το λάδι ήταν ένα πολύτιμο προϊόν που παραγόταν με πολύ κόπο και καταναλωνόταν με σύνεση και ευλάβεια, θα λέγαμε, από τον αγροτικό και τον αστικό πληθυσμό. Οι συχνές νηστείες κατά τις οποίες οι χριστιανοί δεν έτρωγαν ούτε λάδι δεν είχαν μόνο συμβολικό αλλά και πρακτικό χαρακτήρα διότι εξασφάλιζαν την επάρκεια του προϊόντος αυτού, καθ' όλο το έτος, για την ελληνική οικογένεια.

Στην Αθήνα υπήρχαν χιλιάδες ρίζες ελιές, στην περιοχή μεταξύ Κεραμεικού και Ιεράς Οδού που λέγεται μέχρι σήμερα Ελαιώνας. Το αττικό λάδι ήταν πολύ καλής ποιότητας και εξαγόταν κυρίως στη Μασσαλία. Στον Μοριά η παραγωγή του λαδιού ήταν αρκετά αυξημένη ώστε να γίνονται και εξαγωγές. Το κρητικό λάδι ήταν επίσης αρκετά γνωστό στις αγορές της Βενετίας, ενώ γνωρίζουμε ότι το λάδι της Μυτιλήνης ήταν το πιο διαδεδομένο στην αγορά της Κωνσταντινούπολης.

Ο καρπός της ελιάς μαζί με το ψωμί, το κρεμμύδι και τα ξερά φρούτα συνιστούσαν το πρόχειρο φαγητό των Ελλήνων – ιδίως σε περιόδους νηστείας– για πάρα πολλά χρόνια, τόσο στην προεπαναστατική, όσο και στην ελεύθερη Ελλάδα.

Το στάρι κατά το 18ο αιώνα καλλιεργείται εντατικά στην Πελοπόννησο, την Θεσσαλία και την Μακεδονία. Ο κύριος, όμως, σιτοβολώνας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, που έδινε και την καλύτερη ποιότητα σταριού, βρισκόταν στην Βουλγαρία. Επίσης στάρι παραγόταν στην Κύπρο, την Συρία και την Αίγυπτο.

Γνωρίζουμε ότι οι Έλληνες αγρότες, τόσο για το σιτάρι όσο και για το λάδι, πλήρωναν στο κράτος ως φόρο το ένα δέκατο της παραγωγής τους. Εκτός αυτού, ήταν υποχρεωμένοι να πωλούν συγκεκριμένη ποσότητα στο κράτος, σε τιμή που καθοριζόταν από την Υψηλή Πύλη. Στην Κωνσταντινούπολη το στάρι συγκεντρωνόταν σε δημόσιες αποθήκες και από εκεί διοχετευόταν στην αγορά σε συγκεκριμένες ποσότητες, αποφέροντας κέρδη στο κράτος που έφταναν έως 50 %.

Το ψωμί* οι νοικοκυρές το παρασκεύαζαν αναμειγνύοντας, για λόγους οικονομίας, το στάρι με άλλα δημητριακά, όπως κριθάρι και καλαμπόκι. Σταρένιο λευκό ψωμί, χωρίς προσμείξεις, σπάνια έτρωγαν οι Έλληνες. Στην Κωνσταντινούπολη καθαρό σταρένιο ψωμί παρασκευαζόταν κυρίως για το παλάτι.

Από τα αμυλώδη τρόφιμα, τα συνηθέστερα στο ελληνικό τραπέζι, εκτός από το ψωμί, ήταν το πλιγούρι, που είναι παράγωγο του σταριού, και το ρύζι που μαγειρευόταν με πολλούς και διαφορετικούς τρόπους, συνήθως πιλάφι και άλλοτε βρασμένο σε ζωμό κρέατος.

Άγνωστη ήταν μέχρι τότε στους Έλληνες η πατάτα. Η πατάτα, ιθαγενές φυτό της Νοτίου Αμερικής, μεταφέρθηκε στην Ευρώπη ήδη από το 17ο αι. Η καλλιέργειά της διαδόθηκε με ειδική προπαγάνδα στις μάζες από τις οποίες και υιοθετήθηκε για την αντιμετώπιση της πείνας που μάστιζε τα φτωχά λαϊκά στρώματα στην Αγγλία, τη Γαλλία και την Αυστρία. Στην Ελλάδα εισήχθη για τον ίδιο λόγο από τον Ιωάννη Καποδίστρια.

Παγούρι ή φλασκί.

Το ελληνικό κρασί με παράδοση εκατοντάδων ετών ήταν περιζήτητο όχι μόνο στις αγορές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, αλλά και στις αγορές της Ευρώπης. Η Χίος, η Ρόδος, η Μυτιλήνη, η Σαντορίνη, η Εύβοια, η Κρήτη, η Πάρος, η Ζάκυνθος και πολλά άλλα μέρη ήταν φημισμένα για το κρασί τους (κόκκινο, λευκό, μαυροδάφνη, ρομπόλα).

Από το ελληνικό τραπέζι δεν έλειπε και ποικιλία γαλακτοκομικών προϊόντων (τυρί, βούτυρο, καϊμάκι*, γιαούρτι κ.α.).

Άλλα προϊόντα που συμπλήρωναν τη διατροφή των Ελλήνων ήταν τα όσπρια (φακές, φάβα κ.α.), τα οπωροκηπευτικά (μελιτζάνες, κολοκύθια, αγγούρια, μαρούλια, κρεμμύδια, κουκιά, αγκινάρες κ.α.), τα φρούτα (καρπούζια, βερίκοκα, φραγκόσυκα, εσπεριδοειδή κ.α.).

Το κρέας στο ελληνικό τραπέζι ήταν συνήθως το κατσίκι, ο χοίρος και τα πουλερικά. Τα βοοειδή (μοσχάρια, αγελάδες) σπανίως τα έτρωγαν αφού χρησιμοποιούνταν στις αγροτικές δουλειές (όργωμα, αλώνισμα κ.τ.λ.).

Από το κυνήγι έτρωγαν λαγούς, ορτύκια, πέρδικες, τρυγόνια και άλλα.

Το ψάρι ήταν ιδιαίτερα αγαπητό στους Έλληνες οι οποίοι, ως θαλασσινός λαός, ασχολούνταν με την αλιεία. Οι νησιώτες και εκείνοι που ζούσαν κοντά σε λίμνες τρέφονταν κυρίως με ψάρια φρέσκα ή παστά.

Τρόποι μαγειρέματος

Τα φαγητά μαγειρεύονταν στο τζάκι, στη θράκα, στον πέτρινο φούρνο με ξύλα. Το σούβλισμα στους υπαίθριους χώρους συνηθιζόταν όχι μόνο ανήμερα του Πάσχα, όπως σήμερα. Υπαίθρια γεύματα γίνονταν με αφορμή πολλά γεγονότα, εορτές και γάμους. Για τους κλέφτες και τους αρματολούς ήταν ίσως ένας από τους λίγους τρόπους που είχαν για να ψήσουν το κρέας.

Το ξύδι, το λάδι και το αλάτι χρησιμοποιούνταν και στη συντήρηση των προϊόντων. Έτσι, πάστωναν το κρέας και το ψάρι (χοιρινό, λακέρδα, παλαμίδες κ.α), ενώ τα λαχανικά (καρότα, πιπεριές, βολβούς κ.α) τα έκαναν τουρσί. Επίσης, συνηθισμένη ήταν και η αποξήρανση των φρούτων.

Οι πατροπαράδοτες αυτές τεχνικές, γνωστές έως σήμερα, ήταν απαραίτητες για τη συντήρηση των προϊόντων μέχρι και το πρώτο μισό του 20ου αιώνα.

Μέλι, γλυκά

Το μέλι ήταν ένα προϊόν ιδιαίτερα αγαπητό στους Έλληνες που ασχολούνταν με τη μελισσοκομία από τους αρχαίους χρόνους. Φημισμένο ήταν το μέλι Αττικής από τα μελίσσια του Υμηττού. Στην Κωνσταντινούπολη έφθανε μέλι από τον ηπειρωτικό ελληνικό χώρο και τα νησιά. Το μέλι καταναλωνόταν σε ποσότη-

τες από Τούρκους και Έλληνες. Άλλωστε, στις αρχές του 18ου αιώνα το μέλι ήταν φθηνότερο από τη ζάχαρη και, έτσι, πιο προσιτό από ό,τι σήμερα.

Από τα συνηθέστερα γλυκά ήταν η μουσταλευριά, ο χαλβάς, οι λουκουμάδες, τα παστέλια, τα αμυγδαλωτά, τα λουκούμια, ο μπακλαβάς, το μπουρέκι, τα γλυκά του κουταλιού (τριαντάφυλλο, καρυδάκι, νεραντζάκι, σταφύλι) και άλλα πολλά που απολαμβάνουμε μέχρι σήμερα.

Ποικιλία γλυκών (μπουρέκια*), αρτοπαρασκευασμάτων (σιμίτια*), αλλά και αρωματικών ποτών (σερμπέτι*, σαλέπι* και ροδόνερο) πουλούσαν στο δρόμο πλανόδιοι μικροπωλητές.

Τάσι, κούπα για κρασί ή νερό.

Γλωσσάρι

Καϊμάκι: Το αφρόγαλα, η κρέμα που σχηματίζεται στην επιφάνεια του χτυπημένου γάλακτος.

Μπουρέκι: α) Είδος γλυκίσματος με φύλλο ζύμης και κρέμα β) φαγητό με φύλλα ζύμης και γέμιση κρέατος, κιμά και τυριού. Προέρχεται από την τουρκική λέξη borek.

Σαλέπι: Παχύρρευστο τονωτικό αφέψημα που πίνεται το χειμώνα και παρασκευάζεται από αποξηραμένους κονδύλους ορχιδέας

βρασμένους σε αλευρόνερο. Προέρχεται από την τουρκική λέξη salep.

Σερμπέτι: Ηδύποτο, γλυκό αρωματικό ποτό.

Σιμίτι: Κουλούρι. Προέρχεται από την αρχαία ελληνική λέξη σεμίδαλις. Από την ελληνική λέξη προήλθε και το τουρκικό simit.

Ψωμί: Υποκοριστικό του αρχαίου ελληνικού ψωμός. Από την αρχαία ελληνική λέξη ψωμός προέρχεται και η τουρκική λέξη somun (σομούν): στρογγυλό φουσκωτό ψωμί.

Ανακαλύψτε κοινά φαγητά και γλυκά στην κουζίνα των βαλκανικών χωρών και αναζητήστε σε ένα λεξικό την προέλευση και τη σημασία των ονομάτων τους.

- Ιμάμ μπαϊλντί:
- Μουσακάς:
- Μπακλαβάς:
- Μπουγάτσα:
- Ντολμάδες:
- Τσουρέκι:

Ο πολιτισμός γύρω από το τραπέζι αποτυπώνει καθημερινές συνήθειες αιώνων. Παρατηρήστε, μέσα από τις εικόνες και τα κείμενα, τις συνήθειες που είχαν οι Έλληνες εκείνη την εποχή, γύρω από το τραπέζι.

Τί προ-
ηγούνταν και
τί ακολουθούσε
του γεύματος;

Τί ρόλο
έπαιζαν ο οικονομι-
κός και ο θρησκευτικός
παράγοντας στη διαμόρ-
φωση των διατροφικών
προτιμήσεών τους;

Πώς
κάθονταν
γύρω από το
τραπέζι;

Συγκρίνετε
τα φαγητά που έτρω-
γαν τότε με τα σημερινά.
Παρατηρήστε ομοιότητες
και διαφορές στα είδη δι-
ατροφής και στο τρόπο
μαγειρέματος.

Γράψτε
μια παλιά συντα-
γή της γιαγιάς σας
από τον τόπο κα-
ταγωγής της.

Συγκρίνετε
μια φωτογραφία της
οικογένειάς σας στο τρα-
πέζι με ένα χαρακτηριστικό της
εποχής που μας δείχνει μια
οικογενειακή σκηνή γύρω
από το τραπέζι. Τί πα-
ρατηρείτε;

Ανακαλύψτε
στο κρυπτόλεξο
φαγητά της ελληνικής
κουζίνας κοινά με την
κουζίνα άλλων λαών
της Βαλκανικής.

Θ	Δ	Φ	Υ	Η	Ι	Η	Ψ	Ω	Ξ	Η	Ζ	Ν
Δ	Φ	Τ	Ζ	Α	Τ	Ζ	Ι	Κ	Ι	Ε	Θ	Τ
Γ	Α	Κ	Υ	Γ	Υ	Φ	Τ	Ψ	Ω	Γ	Φ	Ο
Ξ	Κ	Σ	Ο	Υ	Τ	Ζ	Ο	Υ	Κ	Ι	Τ	Λ
Χ	Ε	Ρ	Θ	Ι	Θ	Φ	Ε	Υ	Ι	Θ	Υ	Μ
Α	Δ	Φ	Σ	Θ	Υ	Γ	Ο	Ι	Θ	Ω	Β	Α
Λ	Χ	Α	Χ	Ψ	Η	Λ	Κ	Ω	Θ	Η	Α	Σ
Β	Ψ	Ο	Μ	Π	Ο	Υ	Ρ	Ε	Κ	Ι	Γ	Ξ
Α	Γ	Θ	Ο	Ι	Θ	Ω	Η	Β	Ζ	Κ	Ξ	Χ
Σ	Β	Ν	Ξ	Η	Σ	Ε	Ρ	Τ	Σ	Ψ	Σ	Μ

Ασχολίες

Αγροτική ζωή

Κατά το 18ο αιώνα, η οικονομία στην Οθωμανική Αυτοκρατορία είναι αγροτική.

Στις αγροτικές εργασίες (γεωργικές και κτηνοτροφικές) μοχθούσε όλη η οικογένεια από την ανατολή μέχρι τη δύση του ηλίου. Η συμμετοχή των γυναικών αλλά και των παιδιών ήταν απαραίτητη τόσο στην παραγωγή όσο και στην επεξεργασία των προϊόντων. Παρ' όλο το μόχθο τους, οι αγρότες συχνά δεν κατάφερναν να τα βγάλουν πέρα εξαιτίας της βαριάς φορολογίας και των πολλών δοσιμάτων (εκτάκτων φόρων).

Ο άγγλος περιηγητής Clarke (Κλαρκ) που φιλοξενήθηκε στη Νεμέα, σ' ένα φτωχικό αγροτόσπιτο, μας μετέφερε όσα άκουσε από τους Έλληνες χωρικούς για την τουρκική καταπίεση: «Ο νοικοκύρης μάς είπε ότι κάθε αρσενικό μέλος του σπιτιού πληρώνει φόρο 70 πιάστρα*. Έτσι, μαζί με τα τρία παιδιά του, χρειάζονταν 280 πιάστρα το χρόνο, χωρίς τα άλλα δο-

σίματα. Ιδρωκοπούσαν τα παιδιά του νύχτα μέρα για να καλύψουν τα χρέη τους. Μα δεν γινόταν τίποτα με όλο το βαρύ μόχθο. Κι ενώ διηγιόταν τα βάσανά του, δάκρυα έτρεχαν από τα μάτια του. Μας ρωτούσε: δεν θά 'ρθει ο καιρός να ελευθερωθεί η Ελλάδα από το ζυγό της οθωμανικής τυραννίας; Και πρόσθεσε: Αν είχαμε έναν αρχηγό, θα μαζευόμαστε κοντά του χιλιάδες και γρήγορα θα διώχναμε τον Τούρκο»¹. Όπως φαίνεται από αυτήν την αφήγηση η φορολογία του αγροτικού πληθυσμού που περιέκλειε εκτός από τον κεφαλικό φόρο* και ένα σύνολο φόρων για τα αγροτικά προϊόντα (π.χ. η δεκάτη* και άλλοι) ήταν δυσβάστακτη.

Δεν είναι τυχαίο ότι πολλοί αγρότες των φτωχών περιοχών, μη μπορώντας να επιβιώσουν στον τόπο τους, έβρισκαν καταφύγιο στα βουνά διαλέγοντας την κλέφτικη ζωή. Οι αγροτικοί πληθυσμοί υπέφεραν από τη ληστεία και από την αγριότητα των ηθών σε περιό-

1. Κυρ. Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα* τ. Γ1 σελ. 72.

Γυναίκα από τους Δελφούς (αριστερά), γυναίκα από το Τρίκερι της Θεσσαλίας (δεξιά), σχέδια του Otto Magnus von Stackelberg. Οι γυναίκες στις αγροτικές περιοχές ήταν επιφορτισμένες όχι μόνο με τη φροντίδα του νοικοκυριού και των παιδιών αλλά και με την εργασία στα χωράφια. Ακόμη, μια από τις ασχολίες τους ήταν να μεταφέρουν νερό με τις στάμνες από τη βρύση του χωριού που βρισκόταν συχνά μακριά από την κατοικημένη περιοχή. Άλλη γυναικεία δουλειά ιδιαίτερα σημαντική για την οικιακή οικονομία ήταν η επεξεργασία νημάτων και η υφαντική.

δους πολεμικών συγκρούσεων και αναταραχών. Κατά τη διάρκεια του ρωσοτουρκικού πολέμου (1768-74), όταν με την υποκίνηση των Ρώσων οι Έλληνες επαναστατούν συμμετέχοντας στο κίνημα των αδερφών Ορλώφ (Ορλωφικά), οι Τούρκοι ερημώνουν, λεηλατούν και καταστρέφουν τα χωριά στην Πελοπόννησο, στην Στερεά, στην Θεσσαλία και Ήπειρο, στα Σφακιά της Κρήτης, στις Σπέτσες, και σε νησιά του Αιγαίου. Στην ερημωμένη Πελοπόννησο τα σημάδια της εγκατάλειψης υπήρχαν για δεκαετίες αργότερα.

Μέσα σε αυτό το έντονο κλίμα της ανασφάλειας ζούσε και βιοποριζόταν ο Έλληνας αγρότης.

Γεωργία

Οι βασικές καλλιέργειες που συναντούσε κανείς ήταν των δημητριακών, του βαμβακιού, της ελιάς και του αμπελιού, επομένως οι βασικές γεωργικές ασχολίες ήταν το όργωμα και η σπορά, ο θερισμός, το λίχνισμα, το αλώνισμα, το μάζεμα των καρπών της ελιάς το χειμώνα, του αμπελιού το καλοκαίρι και η επεξεργασία τους.

Οι μεγάλες χριστιανικές γιορτές σηματοδοτούσαν τις αλλαγές των εποχών και το ξεκίνημα των σημαντικότερων αγροτικών εργασιών. Το φθινόπωρο, το όργωμα της γης και η σπορά γιορταζόταν την μέρα του Σταυρού, στις 14 Σεπτεμβρίου. Την Πρωτοχρονιά εύχονταν την καρπο-

J. Cartwright, *Λιμάνι της Ζακύνθου*. Σκηνή ψαρέματος με δίχτυα στη θάλασσα.

φορία της γης και την αφθονία των αγαθών χρησιμοποιώντας προστατευτικά και ευχετικά σύμβολα που έχουμε μέχρι σήμερα, όπως είναι το ρόδι και η κρεμμύδα.

Την 1η του Φλεβάρη γιόρταζαν τον Άγιο Τρύφωνα, προστάτη των αμπελιών, των αγρών και, γενικά, της βλάστησης. Άλλωστε, ο Φλεβάρης είναι ο μήνας που οι αμπελουργοί κλαδεύουν, καθαρίζουν και τσαπίζουν το αμπέλι. Ακολουθούσε η γιορτή της Υπαπαντής στις 2 Φεβρουαρίου οπότε απαγορευόταν κάθε εργασία ώστε να εξευμενιστεί ο καιρός και να είναι καλή η σοδειά. Στη συνέχεια, ακολουθούσαν οι Αποκριές και η γιορτή του Πάσχα οπότε γιορταζόταν η άνοιξη και η καρποφορία της γης. Οι καλοκαιρινές γιορτές που ακολουθούσαν, του Προφήτη Ηλία και της Αγίας Παρασκευής, γιορτάζονταν και από τους κτηνοτρόφους.

Κτηνοτροφία

Το 18ο αιώνα, εκτός από την οικιακή και υπαίθρια, υπάρχει και η νομαδική κτηνοτροφία. Οι νομάδες κτηνοτρόφοι, ενωμένοι σε μεγάλα τσελιγκάτα, ζούσαν με τις οικογένειές τους και μετακινούνταν από τόπο σε τόπο στα βουνά.

Οι γιορτές του Αγίου Γεωργίου και του Αγίου Δημητρίου σηματοδοτούσαν τη μετακίνηση τους στο βουνό την άνοιξη και την επιστροφή τους στον κάμπο το φθινόπωρο.

Η κλειστή κοινωνία που είχαν δημιουργήσει, για λόγους επιβίωσης, πάνω στα βουνά ήταν αυστηρά προσηλωμένη στην παράδοση. Έτσι, οι κτηνοτρόφοι διατήρησαν ένα πλήθος παραδόσεων, ηθών και εθίμων.

Η ομορφιά του πολιτισμού τους με

γλαφυρό τρόπο ζωντανεύει στα υφαντά και στα ξυλόγλυπτα έργα τους, αλλά και στα ποιμενικά τραγούδια, το χορό και τη μουσική.

Αλιεία

Η αλιεία, άλλοτε σε οργανωμένη μορφή και άλλοτε ερασιτεχνικά, ήταν ένας σημαντικός πόρος ζωής των κατοίκων των παραθαλάσσιων ή παραλίμνιων περιοχών και, ιδιαίτερα, των νησιωτικών. Για τους Έλληνες που ζούσαν στις περιοχές αυτές το ψάρι ήταν το βασικό είδος διατροφής τους. Επίσης, ήταν και σημαντικός οικονομικός πόρος, αφού παστά ψάρια εξάγονταν σε μεγάλες ποσότητες. Σύμφωνα με όσα είχε καταγράψει ο Άγγλος περιηγητής Leake (Ληκ), κατά την πρώτη δεκαετία του 19ου αι. στο Μεσολόγγι, εκτός από το φρέσκο ή παστό ψάρι που καταναλώνει ο πληθυσμός, γινόταν και σημαντική εξαγωγή (κάπου 200.000 λίτρα). Επίσης οι περιηγητές κατέγραψαν και τους διαφορετικούς τρόπους ψαρέματος που συνήθιζαν ανά περιοχή. Έτσι, στη λίμνη των Ιωαννίνων ήκμαζε το ψάρεμα του χελιού και των μικρών ψαριών (τζίμες) που πιάνονταν σε μεταξωτά δίκτυα ενώ στην πεδιάδα του Βελεστίνου και στη λίμνη Κάρλα, τα ψάρια αλιεύονταν στα μαντράκια, που ήταν σημεία στη λίμνη περιφραγμένα με καλάμια. Εκεί εισέρχονταν τα ψάρια κατά κοπάδια και, αφού αλιεύονταν από τους ψαράδες, αγοράζονταν επί τόπου από τους κираτζίδες, τους εκπροσώπους των караβανιών.

Εμπόριο Καραβάνια

Οι μεγάλες εμποροπανήγυρες που γίνονταν κάθε χρόνο στα Βαλκάνια αποτελούσαν τόπο συνάντησης για τους εμπόρους των Βαλκανίων, αλλά και των ευρωπαϊκών κρατών. Εκεί διακινούνταν προϊόντα, αλλά και ιδέες. Άνθρωποι που μιλούσαν διαφορετικές γλώσσες έρχονταν σε επαφή.

Κατά το 18ο αιώνα, οπότε οι Έλληνες διακρίνονται στο εμπόριο, η επικρατούσα γλώσσα του εμπορίου και των συναλλαγών στα Βαλκάνια ήταν η ελληνική.

Ηπειρώτες και Μακεδόνες έμποροι με караβάνια που αποτελούνταν από δεκάδες άλογα και καμήλες διέσχιζαν τα απόκρημνα βουνά της Βαλκανικής και έφθαναν στην Αυστρία, Ρουμανία και Ρωσία. Οιπραματευτάδες τύπωναν δικούς τους «δρομοδείκτες» που ακολουθούσαν τα караβάνια. Τολμηροί και γενναίοι Έλληνες, Αρβανίτες και Βλάχοι ήταν συνήθως οι ηγέτες των караβανιών, οι κираτζίδες ή αρχикараβανιέρηδες. Συχνά έπιαναν φιλίες και συνδέονταν με τις ληστρικές συμμορίες και με ισχυρούς τοπάρχες της περιοχής, για να εξασφαλίσουν την ανενόχλητη διενέργεια των δρομολογίων τους. Χάριζαν τσαρούχια στα παιδιά των дерβенаγάδων, που είχαν υπό τον έλεγχό τους τα дерβένια*, τις κλεισούρες* και έφερναν δυο τρεις οκάδες καφέ στους μπέηδες ή εκλεκτό καπνό και πετσώματα, δηλ. σόλες για τα τσαρούχια των ληστών. Όταν το караβάνι διέσχιζε την τουρκική επικράτεια, οι κиратζίδες (αρχηγοί των караβανιών) πλήρωναν διόδια στους πασάδες και στις τοπικές αγορές μερικούς παράδες το δέμα. Οι Τούρκοι πασάδες πλούτιζαν από

T. Allom, Πέρασμα καραβανιού από τα απόκρημνα βουνά της Βαλκανικής.

τα καραβάνια που περνούσαν από την περιοχή τους.

Το καραβάνι ταξίδευε, συνήθως, οκτώ ώρες το 24ωρο. Στο δρόμο το καραβάνι σταματούσε σε διάφορα χάνια που ήταν, κυρίως, στα χέρια Ηπειρωτών. Εκεί ξεφορτώνονταν τα δέματα από τα άλογα (ένα άλογο σήκωνε βάρος δύο δεμάτων 60 κιλών το καθένα), συγκεντρώνονταν σε ένα σημείο και φρουροί αρματωμένοι τα φύλαγαν αγρυπνώντας όλη νύχτα.

Τα ζώα πορεύονταν το ένα πίσω από το άλλο, ακολουθώντας το μπροστινό άλογο, το σερεϊδάρι. Την πορεία έκλεινε ο αρχηγός πάνω στο τελευταίο άλογο, το μπεϊνάκι.

Τριάντα ως σαράντα μέρες έκανε το καραβάνι να πάει από τα Γιάννενα στο Βουκουρέστι, ενώ η απόσταση Θεσσα-

λονίκη-Βιέννη καλυπτόταν σε 35 μέρες, ωστόσο η καραντίνα* της Όρσοβα, στα αυστριακά σύνορα προσέθετε 28 ημέρες στο διάστημα αυτό.

Εμπορική ναυτιλία

Το ελληνικό εμπόριο μέσω θαλάσσης γνωρίζει ιδιαίτερη ακμή κυρίως από τα μέσα του 18ου αι. Μετά τη συνθήκη του Κιουτσούκ Καϊναρτζή (1774), που είχε ευεργετικούς όρους για το χριστιανικό πληθυσμό της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, αυξάνεται η εμπορική δραστηριότητα των Ελλήνων στην Μεσόγειο και στην Μαύρη Θάλασσα. Οι Έλληνες ναυτικοί μετατράπηκαν σε εφοπλιστές και μεγαλεμπό-

ρους, όπως αποδεικνύει ο μεγάλος αριθμός των πλοίων που κατασκευάζονταν κυρίως στα καρνάγια της Ύδρας και των Σπετσών, αλλά και σε μεγάλα ευρωπαϊκά λιμάνια. Οι κτήτορες του караβιού ήταν συνήθως περισσότεροι από έναν. Κάθε ένας είχε ανάλογα με το ποσοστό συμμετοχής του στην κατασκευή του караβιού και ποσοστό συμμετοχής στα κέρδη του.

«Η θάλασσα πλουτεί τον άνθρωπον»¹. Η φράση αυτή είχε γίνει συνείδηση στους νησιώτες, όπως συνείδηση είχε γίνει ότι «δια να εμπορεύεται τις επιτυχώς, ανάγκη να ήναι παλληκάρι»². Μαζί με τα λογιστικά βιβλία ο Έλληνας καπετάνιος έπρεπε να χειρίζεται καλά τα όπλα, την πυρίτιδα και τη σπάθα του για να μπορεί να αντιμετωπίσει με θάρρος κουρσάρους και πειρατές.

Ο πλούτος που συσσωρευόταν από το εμπόριο στη θάλασσα οφειλόταν τόσο στο δραστήριο, ριψοκίνδυνο πνεύμα των Ελλήνων ναυτικών, όσο και στη φιλόπονη και λιτή ζωή τους.

Ο περιηγητής T. Hughes (Χιούζ) αρχές του 19ου αι. παρατηρεί: «Οι Γαλαξειδιώτες ναυτικοί θεωρούνται οι καλύτεροι της χώρας. Κάθε μέρος του πληρώματος έχει μερδικό από το καράβι ή το φορτίο. Αυτή η συμμετοχή όχι μόνο ηλεκτρίζει το επιχειρηματικό πνεύμα και τη δραστηριότητα αλλά και καλλιεργεί τη φρονιμάδα, τη λιτότητα και την αυστηρή οικονομία. Ξερό ψωμί, ελιές και λίγο παστόψαρο και κρασί από το πιό συνηθισμένο, είναι το καθιερωμένο σιτηρέσιο τους. Δεν είδα ποτέ λαό να δέχεται με τόσο υπομο-

νή τους κόπους και τις στερήσεις για να εξασφαλίσει κάποιο όφελος»³.

Οι ναυτικοί επηρεασμένοι από το πνεύμα αρχαιολατρίας του Διαφωτισμού λόγω των ταξιδιών τους στην Ευρώπη, άρχισαν να βαφτίζουν τα πλοία τους με ονόματα ηρώων από την αρχαία ελληνική ιστορία και μυθολογία.

Να πώς περιγράφει αρχές του 19ου αι. ο γάλλος περιηγητής Pierre Antoine Lebrun (Λεμπρέν), όσα έζησε πάνω στο πλοίο «Θεμιστοκλής» του Υδραίου Ιάκωβου Τομπάζη, κατά το ταξίδι του από τη Μασσαλία στην Ελλάδα.

«Ξαφνικά, βγαίνοντας από τό λιμάνι της Μασσαλίας, βρέθηκα με ένα μαγικό τρόπο στην Ελλάδα. Καθώς ήμουν ο μοναδικός Γάλλος ανάμεσα σε δέκα Υδραίους ναυτικούς, η γλώσσα, οι φορεσιές, τα ήθη και τα έθιμα, όλα μαζί ήταν για μένα κάτι ολότελα καινούργιο. Σε όλες τις γωνιές του караβιού ήταν αποτυπωμένη η Ελλάδα. Παντού διάβαζα ποιητικές ονομασίες: Ναός της Αφροδίτης, ναός της Άρτεμης, ναός της Καλυψούς. Ο τελευταίος αυτός ναός ήταν το κοτέτσι του караβιού. Είχαν βαφτίσει τρεις βάρκες με τα ονόματα των παιδιών του Θεμιστοκλή: Λυσίμαχος, Νεοκλής και Ασπασία. Κάθε κανόνι είχε το δικό του όνομα: Σείριος, Αρκτούρος, Ωρίων, Κάστωρ, Περσεύς και όλα τα άστρα του ουρανού. Ακόμα και ο караβόσκυλος του «Θεμιστοκλή» είχε ένα ποιητικό όνομα. Τον έλεγαν Κέρβερο.

– Κέρβερε! Κέρβερε! άκουγες τους ναύτες να φωνάζουν όλη την ημέρα. Και τη νύχτα, όταν βυθίζονταν στον ύπνο με το κεφάλι γερμένο στο κανόνι, ο Κέρβε-

1. Αναγύρου Α. Χατζηαναγύρου, *Σπετσιωτικά* τ. 1-2, σελ. 29.

2. Ό.π. τ. 1-2, σελ. 192.

3. Κυρ. Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα*, τ. Γ2, σελ. 237.

Ακρόπρωρο από το πλοίο «Άρης»
του Ανδρέα Μιαούλη

Η εικόνα με τη μορφή του Μεγάλου Αλεξάνδρου είναι ένα από τα έργα που ο Ρήγας Φερραίος τύπωσε στην Βιέννη το 1797. Συγκρίνετε τις δύο μορφές και ανακαλύψτε ομοιότητες και διαφορές.

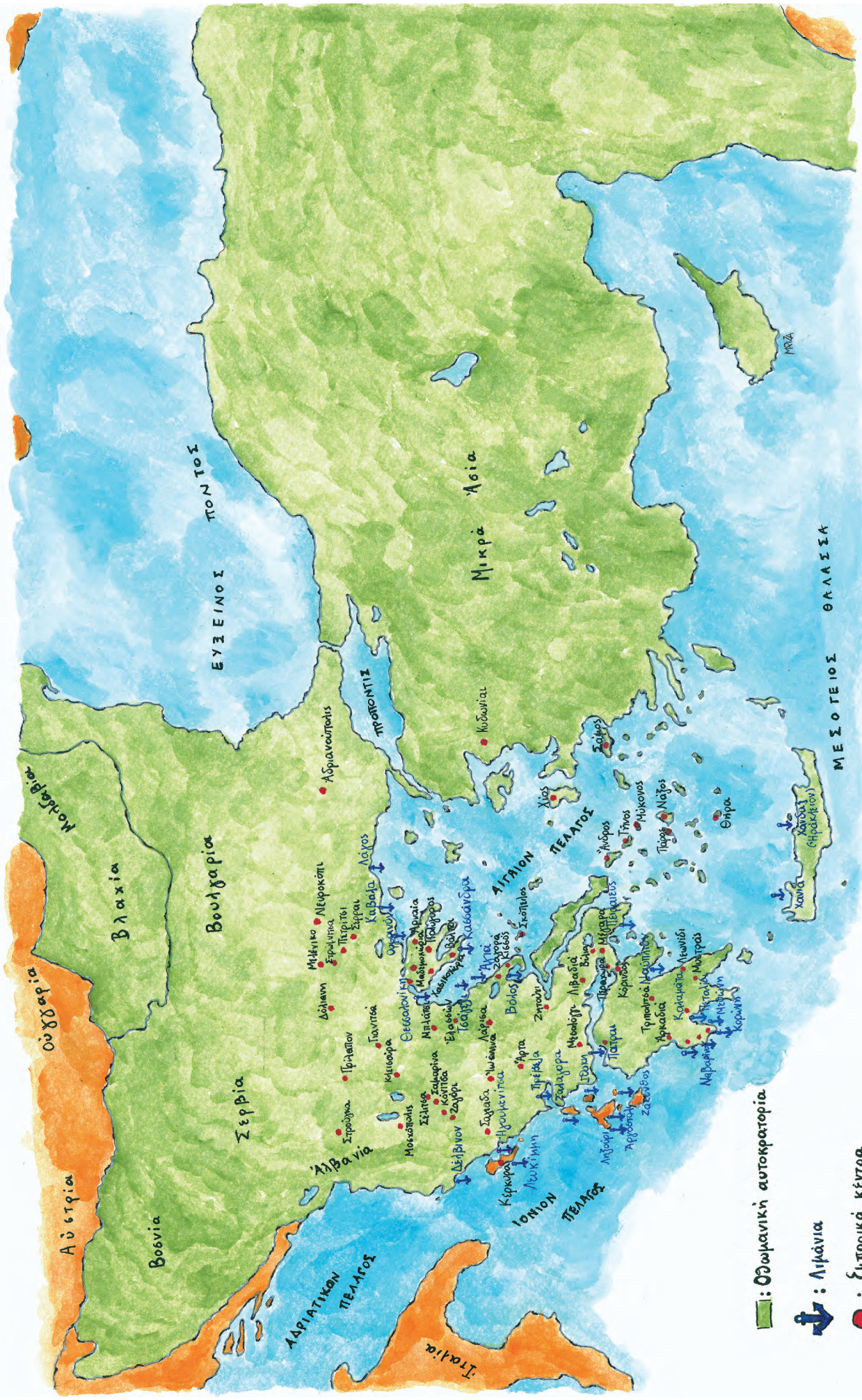
ρος αγρυπνούσε κοντά τους, σαν φύλακας άξιος και μάλιστα φοβερός, όπως θυμάμαι.

Πάνω στο καράβι δεν σταματούσαν διόλου οι χοροί και τα τραγούδια. Άπλωναν μια τέντα στο κατάστρωμα κι έστρωναν χαλιά στους πάγκους. Το βιολί και το λαούτο έπαιζαν молдаβικούς, αρβανίτικους σκοπούς, μελαγχολικά τούρκικα τραγούδια και ελληνικά γρήγορα και πεταχτά. Έπειτα, άρχιζαν το εθνικό εμβατήριο του Ρήγα. Το τραγουδούσε πρώτα ένας ναύτης, ύστερα έπαιρνε μέρος ολό-

κληρο το πλήρωμα, ακόμη και ο καπετάνιος. Ήταν συγκινητικό να βλέπης πώς ζωντάνευαν οι Έλληνες καθώς πρόβαλλε στα μάτια τους το όραμα της πατρίδας. Χτυπούσαν με βία τους γρόθους τους στο τραπέζι καθώς ακουγόταν η επωδός που μιλούσε για εκδίκηση και ελευθερία»⁴.

Η αγάπη των Ελλήνων για την αρχαία ιστορία αποτυπώνεται στα ακρόπρωρα των πλοίων τους. Από το δεύτερο

4. Κυρ. Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα*, τ. Γ2, σελ. 555.

■ : Οθωμανική αυτοκρατορία

⚓ : Λιμάνια

● : Ξημερικά κέντρα

μισό του 18ου αι., οι γοργόνες και οι γυναικείες μορφές στα ακρόπρωρα, έδωσαν τη θέση τους στις μορφές των Περικλή, Σόλωνα, Θεμιστοκλή, Μιλτιάδη, Επαμεινώνδα και άλλων αρχαίων Ελλήνων.

Λαϊκοί τεχνίτες τους αποτύπωναν, έτσι όπως τους έβλεπαν στις λαϊκές φυλλάδες και τα ιστορικά αναγνώσματα της εποχής. Έτσι γνωρίζουμε ότι η λογία Ευανθία Καϊρη, αδελφή του Θεόφιλου από την Άνδρο, είχε εκδόσει την *Ιστορία της Ελλάδος* με βιογραφίες ανδρών της Αρχαίας Σπάρτης και Αθήνας, των οποίων οι προτομές βρίσκονταν στην αρχή κάθε κεφαλαίου. Το ανάγνωσμα, αφού πέρασε από τα διδασκαλεία και τα σπουδαστήρια όλων των γραμματισμένων νησιωτών του καιρού εκείνου, έφθασε στα χέρια των ναυπηγών. Εμπνευσμένοι από τις εικόνες, εκείνοι φρόντισαν, καινοτομώντας στην τέχνη τους, ν' αποτυπώσουν τις μορφές αυτές στην πλώρη ενώ την πρύμνη τη στόλιζαν πάλι με αρχαίες ελληνικές παραστάσεις ανάγλυφες ή εγχάρακτες.

Συντεχνίες

Κατά το 18ο αι., η εργασία, κυρίως η βιοτεχνική, και το εμπόριο πραγματοποιείται στο πλαίσιο των συντεχνιών ή των κομπανιών. Οι συντεχνίες (ισνάφια ή ρουφέτια), ήταν επαγγελματικά σωματεία με δική τους εσωτερική διάρθρωση.

Ελληνικές συντεχνίες υπήρχαν σε όλες τις μεγάλες πόλεις της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, (Κωνσταντινούπολη, Αδριανούπολη, Θεσσαλονίκη) και στην Πελοπόννησο (Λαγκάδια, Δημητσάνα, Στεμνίτσα, Τρίπολη), στη Θεσσαλία (Τσαγκαράδα, Αγιά, Ραψάνη, Αμπελάκια) στον Πό-

ντο, στα νησιά του Αιγαίου, στην Κρήτη καθώς επίσης στην Ήπειρο, την Μακεδονία και την Θράκη.

Στην Κωνσταντινούπολη, για παράδειγμα, η παλαιότερη συντεχνία των Ελλήνων ήταν αυτή των κηπουρών, ενώ κατά το 18ο αιώνα, φημιζόταν για την οικονομική ευρωστία της η συντεχνία των γουναράδων. Άλλες αξιόλογες συντεχνίες των Ελλήνων της Πόλης ήταν των ραφτάδων, των σαράφηδων (αργυραμοιβών), των χρυσοχόων, αργυροχόων, κρεοπωλών, βουτσαδών (βαρελοποιών), λαδάδων και άλλες. Τα ελληνικά ισνάφια της Πόλης ήταν πάρα πολλά και είχαν ρόλο ρυθμιστικό σε εκκλησιαστικά ζητήματα, ακόμη και στην επιλογή του Πατριάρχη, εκπροσωπώντας το ορθόδοξο ποίμνιο. Οι συντεχνίες των Ελλήνων είχαν αξιόλογη κοινωνική δράση και προσφορά στην χριστιανική κοινότητα. Φρόντιζαν για την ίδρυση σχολείων, ενίσχυαν οικονομικά χήρες και ορφανά, πλήρωναν τους φόρους των αδυνάτων, συνέβαλλαν οικονομικά στις ανάγκες της εκκλησίας.

Επειδή ήταν συνηθισμένο οι κάτοικοι μιας περιοχής να ασχολούνται με ένα μόνο επάγγελμα, συχνά η περιοχή ταυτιζόταν με ένα ισνάφι. Έτσι γνωρίζουμε ότι οι μετακινούμενοι κτίστες (κουδαράιοι) έβγαιναν από τα απομονωμένα, φτωχά, ορεινά χωριά της Ηπείρου (Τζουμέρκα), της Δ. Μακεδονίας (χωριά της Φλώρινας) και της Αρκαδίας (Λαγκάδια) ενώ γνωρίζουμε, επίσης, ότι από τα Ζαγοροχώρια της Ηπείρου έβγαιναν οι φουρνάρηδες.

Ένα επάγγελμα παραδοσιακό, η επεξεργασία και το εμπόριο της γούνας, που άνθησε κατά το 18ο αιώνα, διατηρείται στην Καστοριά έως τις μέρες μας.

Η ύπαρξη και η ενίσχυση της αυτόνο-

μης λειτουργίας των ισναφιών κατοχυρώνεται και κατά το 18ο αιώνα με φερμάνι* του 1773. Σύμφωνα με αυτό, οι συντεχνίες έπρεπε να αυτοδιοικούνται με διοικητικό συμβούλιο, να έχουν δικό τους κανονισμό, ενώ απαγορευόταν η ανάμειξη οποιονδήποτε ξένου στα εσωτερικά τους.

Όσοι ανήκαν σε συντεχνία ώφειλαν να ακολουθούν τον εσωτερικό κανονισμό και την ιεραρχία της. Σύμφωνα με αυτήν, στην κορυφή της πυραμίδας βρίσκονταν οι μάστορες, με αρχηγό τον πρωτομάστορα. Ο μάστορας, αφού πρώτα συγκέκντρωνε ένα δικό του κεφάλαιο, μπορούσε ν' ανοίξει δικό του εργαστήριο.

Τη δεύτερη βαθμίδα αποτελούσαν οι τεχνίτες, «καλφάδες». Οι καλφάδες εργάζονταν σκληρά και είχαν μικρές αποδοχές. Προϊστάμενός τους ήταν ο πρωτοκάλφας, ο οποίος αντικαθιστούσε τον μάστορα όταν έλειπε.

Την τρίτη βαθμίδα αποτελούσαν οι μαθητευόμενοι ή τσιράκια, οι οποίοι δεν έπαιρναν μισθό και ο χρόνος της υποχρεωτικής μαθητείας τους ήταν τρία χρόνια.

Οι γυναίκες, που στις αγροτικές περιοχές εργάζονταν σκληρά και συνέβαλαν αποφασιστικά στην παραγωγή και επεξεργασία των αγροτικών προϊόντων, στις πόλεις ήταν περιορισμένες στα σπίτια τους και δεν δραστηριοποιούνταν επαγγελματικά. Επομένως, η άμεση συμμετοχή των γυναικών στα σινάφια ήταν σχεδόν αδύνατη. Ωστόσο μέσα από αρχεία που έχουν διασωθεί, έγινε γνωστό ότι στα Τρίκαλα υπήρχε η συντεχνία των σαπουντζήδων, στην οποία, από παλιά, μέλη ήταν μόνο γυναίκες. Σύμφωνα με τον εσωτερικό κανονισμό της συντεχνίας, η μητέρα μπορούσε να δώσει τη θέση της στην κόρη ή στη νύφη της. Στους κανόνες λοιπόν υπάρχουν πάντα οι εξαιρέσεις!

Τλωσσάρι

Δεκάτη: Φορολογία του ενός δεκάτου επί της παραγωγής κυρίως των δημητριακών που πλήρωναν οι αγρότες.

Δρομοδείκτες: Βιβλία που αποτύπωναν τις ωριαίες αποστάσεις μεταξύ των πόλεων, των χανιών της τουρκοκρατούμενης Βαλκανικής, χρήσιμοι για τους εμπόρους, τους καραγωγείς και τους ταχυδρόμους που ταξίδευαν μέσα στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και επιθυμούσαν να γνωρίζουν τις συντομότερες και ασφαλέστερες διαδρομές.

Ισνάφι ή σινάφι: Κλειστές επαγγελματικές ενώσεις, συντεχνίες, που κατάγονται από τη βυζαντινή εποχή.

Καραντίνα: Η προληπτική απομόνωση ατόμων και ζώων κατά την είσοδό τους σε

λιμάνια και πόλεις για την αποφυγή της μετάδοσης ασθενειών.

Κεφαλικός φόρος: Τόν πλήρωνε κάθε ενήλικας μη μουσουλμάνος.

Κλεισούρες: Στενά περάσματα στα σημεία που συναντιώνται οι πλαγιές δύο βουνών. Είναι συνώνυμες με τα δερβένια. Η φύλαξη των περασμάτων αυτών από τους κλέφτες ήταν καθοριστικής σημασίας για την ασφαλή διακίνηση του εμπορίου. Το όνομα Κλεισούρα ή Δερβένια έχουν μέχρι σήμερα πολλές περιοχές στα Βαλκάνια

Πιάστρα ή γρόσια: Τουρκικά νομίσματα. Στην Οθωμανική Αυτοκρατορία από τα τέλη του 17ου αιώνα ένα γρόσι ισούται με σαράντα παράδες.

Φερμάνι: Διάταγμα του Σουλτάνου

Σ

κιαγραφήστε, στηριζόμενοι στις πηγές, επαγγέλματα της εποχής εκείνης.

Ποιές συγκυ-
ρίες αλλά και ποιά
στοιχεία του χαρακτή-
ρα του Έλληνα εμπόρου, του
επέτρεψαν να διαπρέψει στο
εμπόριο ξεκινώντας με μη-
δενικά έως ελάχιστα
κεφάλαια;

Αναφέρετε
μερικά μέρη της
Ελλάδος και παρα-
δοσιακά επαγγέλμα-
τα που άνθισαν σε
αυτά.

Παρατηρήστε
μερικά από τα επαγ-
γέλματα των μικροπωλη-
τών του δρόμου της εποχής
εκείνης. Ποιά έχουν διατηρη-
θεί έως τις μέρες μας;

Στα πλαίσια
της οικογενειακής οικο-
νομίας, αναπτύχθηκε η οικοτε-
χνία, δηλ. η κατεργασία των πρώ-
των υλών στο σπίτι για είδη διατρο-
φής και ένδυσης.

Αναφέρετε τις ελληνικές κοινότη-
τες που γνώρισαν οικονομική άνθι-
ση από την επεξεργασία και το
εμπόριο των νημάτων.

Απαντήστε στις ερωτήσεις που ακολουθούν.

Η μεταφορά των εμπορευμάτων δια ξηράς γινόταν με αυτά.

Κ_____

Συχνά σε αυτά έκαναν στάση οι караβανιέρηδες

Χ_____

Ζώα που χρησιμοποιούνταν στα караβάνια

Α_____

Κ_____

Ποιούς κινδύνους έπρεπε να αντιμετωπίσει ο έμπορος που ταξίδευε δια ξηράς
και ποιούς ο έμπορος που ταξίδευε δια θαλάσσης;

Λ_____

Π_____

Εκπαίδευση

Ο Ιταλός ζωγράφος S. Pomardi (Πομάρντι), που περιηγείται στα 1810 την Αθήνα μαζί με τον Ed. Dodwell (Ντόντγουελ), είχε την ευκαιρία να επισκεφτεί και να περιγράψει ένα από τα ελληνικά σχολεία της Αθήνας. «Οι πόρτες ήταν πάντα ανοικτές. Μια κάμαρα στο ισόγειο χωρίς κανένα έπιπλο. Ο δάσκαλος κάθεται στη μέση σταυροπόδι κρατώντας στο χέρι το βιβλίο. Γύρω του, σκόρπιοι εδώ και εκεί κάθονται οι μαθητές σταυροπόδι κι αυτοί. Άλλοι διαβάζουν, άλλοι γράφουν κι άλλοι ακούν τί λέει ο δάσκαλος. Το καλαμάρι* τους είναι στερεωμένο στο ζουνάρι και η πένα σε ένα καλαμάκι. Γράφουν στο γόνατο με τον πανάρχαιο τρόπο που αναφέρεται στην Βίβλο ή στον Όμηρο. Στην αίθουσα υπάρχει και ένα μεγάλο δοχείο νερό απ' όπου μαθητές και δάσκαλος πίνουν χωρίς να χρησιμοποιήσουν ποτήρι»¹.

Κατά το β' μισό του 18ου αιώνα, ο τουρκοκρατούμενος ελλη-

νισμός δέχεται –μέσω των λογίων του, αλλά και των εμπόρων που ζουν στις ελληνικές παροικίες της Ευρώπης– τις επιρροές του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού. Τότε, γίνεται συνείδηση η ανάγκη διάδοσης της ελληνικής παιδείας. Τη μέριμνα για την ίδρυση σχολείων ή για την πρόσληψη δασκάλων αναλαμβάνει συνήθως η ίδια η κοινότητα με τη συμβολή της εκκλησίας και των συντεχνιών. Επίσης, Έλληνες μεγαλέμποροι που ζουν σε παροικίες του εξωτερικού συχνά φροντίζουν για την ίδρυση ανώτερων σχολών στη γενετειρά τους.

Σχολεία κοινών γραμμάτων

Τα σχολεία των «κοινών γραμμάτων*», όπως λέγονταν, ήταν αυτά όπου οι μαθητές μάθαιναν τα πρώτα γράμματα. Όταν δεν υπήρχε ιδιαίτερο οίκημα γι' αυτά συνήθως στεγάζονταν σε μοναστήρια και στους νάρθηκες των εκκλησιών. Εκεί τα παιδιά μάθαιναν από δασκάλους, ιερείς ή μοναχούς γραφή, ανάγνωση και αριθμητική. Τα «ολίγα κολυ-

1. Κυρ. Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα* τ. Γ1, σελ. 236.

Απεικόνιση του σχολείου εμπνευσμένη από την περιγραφή του Pommaridi.

βογράμματα», όπως λέγονταν, οι μαθητές τα διδάσκονταν μέσα από τα ιερά βιβλία (ψαλτήρι*, οκτώηχο*, κ.α). Ο τρόπος αυτός διδασκαλίας επιβίωνε από τους βυζαντινούς χρόνους.

Όταν η κοινότητα φρόντιζε για την πρόσληψη δασκάλου, ο δάσκαλος δίδασκε στα παιδιά –πάλι μέσα από εκκλησιαστικά βιβλία– πρώτα να διαβάζουν, μετά να γράφουν και στη συνέχεια, να λογαριάζουν.

Οι μαθητές πήγαιναν το πρωί στο σχολείο και έφευγαν το μεσημέρι. Κάθονταν σταυροπόδι και έγραφαν στο γόνατο. Αυτή η συνήθεια υπήρχε ήδη από τη βυ-

ζαντινή εποχή. Από τότε το «σκολειό» ή «δασκαλειό» λεγόταν και «χαμαιιδασκαλειό» γιατί, σε αυτό, οι μαθητές διδάσκονταν καθισμένοι κάτω, πάνω σε προβιές.

Για τη γραφή χρησιμοποιούσαν την πινακίδα αρχικά και αργότερα ένα μεγάλο κομμάτι χαρτί το οποίο διπλωνόταν και δενόταν με δέρμα. Σε αυτό έγραφαν χρησιμοποιώντας την πένα και το μελάνι από το καλαμάρι που είχαν μέσα στο ζωνάρι τους.

Οι ευπορότερες οικογένειες φρόντιζαν ο δάσκαλος να διδάσκει τα παιδιά στο σπίτι. Η κατ' οίκον διδασκαλία ήταν αρκετά συνηθισμένη, κυρίως για τα κορίτσια των οικογενειών αυτών.

Ελληνικόν σχολεῖον ἢ Ἑλληνομουσεῖον

Σχολεῖα με το ὄνομα Ἑλληνομουσεῖον ἢ Ἑλληνικόν βρίσκουμε κατά τον 18ο αι. στη Θεσσαλία, στην Ἡπειρο, στη Στερεά Ελλάδα, στην Πελοπόννησο, στη Μακεδονία, στη Θράκη και φυσικά στη Σμύρνη, στην Κωνσταντινούπολη, το Ιάσιο και το Βουκουρέστι όπου υπήρχε ελληνισμός, αλλά και στις παροικίες των Ελλήνων εκτός της Οθωμανικῆς Αυτοκρατορίας.

Τα μαθήματα που διδάσκονταν οι μαθητές ήταν κυρίως η αρχαία ελληνική γλώσσα (ξεκινώντας από κείμενα των Πατέρων της Εκκλησίας και αρχαίων ρητόρων, έφθαναν κατά το τρίτο έτος να διαβάζουν τραγωδίες) και φιλοσοφία. Τα μαθηματικά και οι φυσικές επιστήμες διδά-

σκονταν στα σχολεῖα αυτά συστηματικά μόνο από μερικές μεμονωμένες περιπτώσεις φωτισμένων δασκάλων όπως ήταν ο Μεθόδιος Ανθρακίτης, ο Νικηφόρος Θεοτόκης, ο Ευγένιος Βούλγαρης, ο Κωνσταντίνος Κούμας, ο Βενιαμίν ο Λέσβιος και άλλοι. Την περίοδο αυτή επίσης, Έλληνες λόγιοι τυπώνουν στην κεντρική Ευρώπη εκλαϊκευμένα βιβλία για τη διδασκαλία των φυσικῶν επιστημῶν.

Σχολές φημισμένες για την κτηριακή τους αρτιότητα, αλλά και για τους σπουδαίους δασκάλους τους ήταν: η Αθωνιάδα Σχολή, οι Σχολές των Αγράφων, της Μοσχοπόλεως, των Ιωαννίνων, της Πάτμου, της Χίου, η Μεγάλη του Γένους Σχολή στην Κωνσταντινούπολη, το Σχολεῖον των Κυδωνιών, και η Ευαγγελική Σχολή της Σμύρνης.

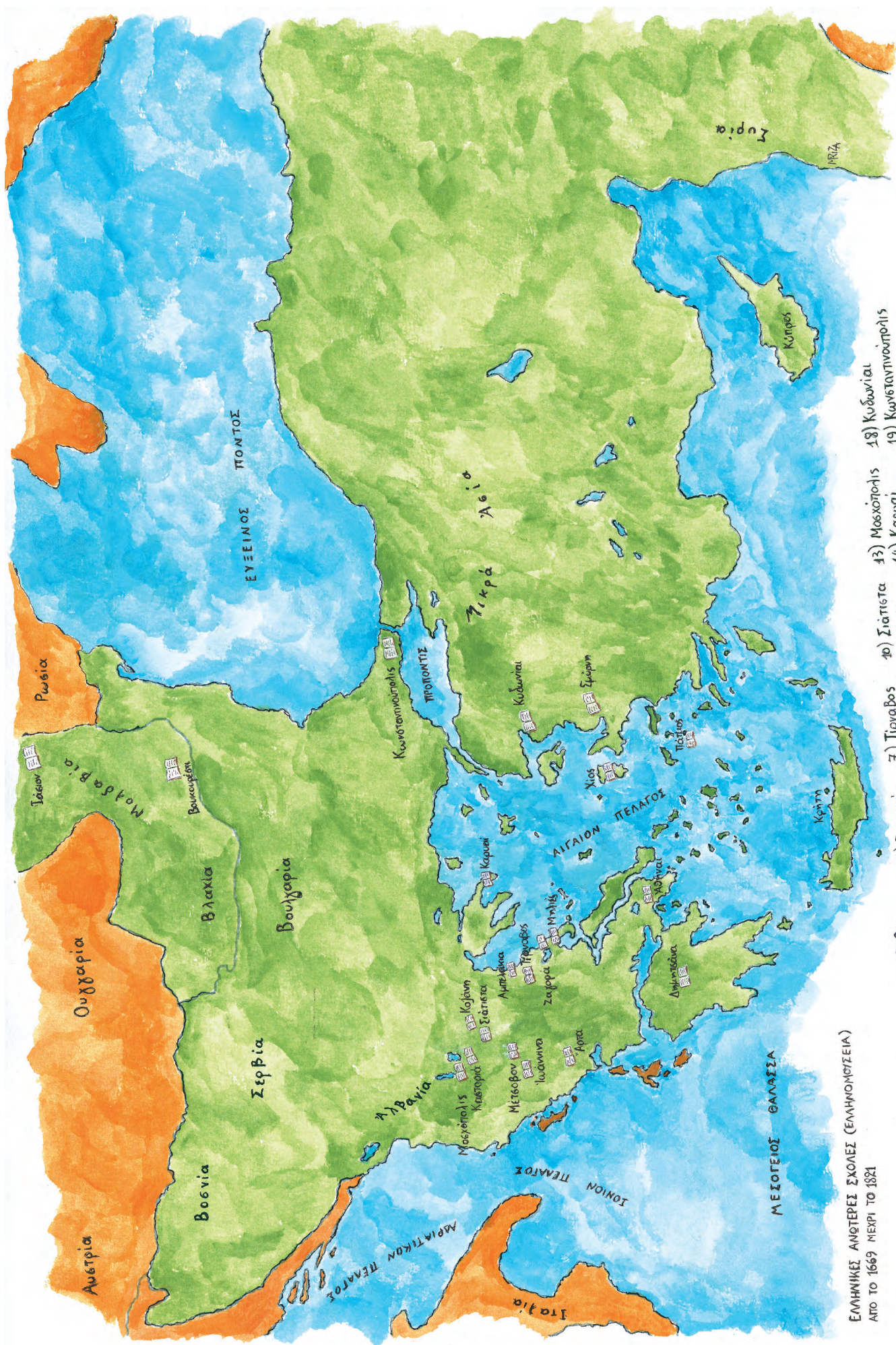
Γλωσσάρι

Καλαμάρι: Στην τουρκική *kalamar*. Πρόκειται για μεταλλικό μελανοδοχείο που είχε και θήκη για τις πένες.

Οκτώηχο: Το λειτουργικό βιβλίο της Ορθόδοξης Εκκλησίας που περιέχει τροπάρια και κανόνες για τον Εσπερινό και τον Όρθρο κάθε ημέρας της εβδομάδας, διατεταγμένα σύμφωνα με τους οκτώ ήχους (οκτώ κλίμακες, σειρές από νότες) της βυζαντινῆς μουσικῆς.

Σχολεῖο κοινῶν γραμμάτων: Το σχολεῖο όπου οι μικροί μαθητές μάθαιναν γραφή, ανάγνωση και αριθμητική. Σε αυτό τα παιδιά των χριστιανῶν εκπαιδεύονταν από τα ιερά χριστιανικά βιβλία.

Ψαλτήρι: Το βιβλίο που περιέχει τους ύμνους του Δαβίδ προς τον Θεό

ΕΛΛΗΝΙΚΕΣ ΑΝΩΤΕΡΕΣ ΣΧΟΛΕΣ (ΕΝΔΗΛΩΜΑΤΕΙΑ)
ΑΠΟ ΤΟ 1669 ΜΕΧΡΙ ΤΟ 1821

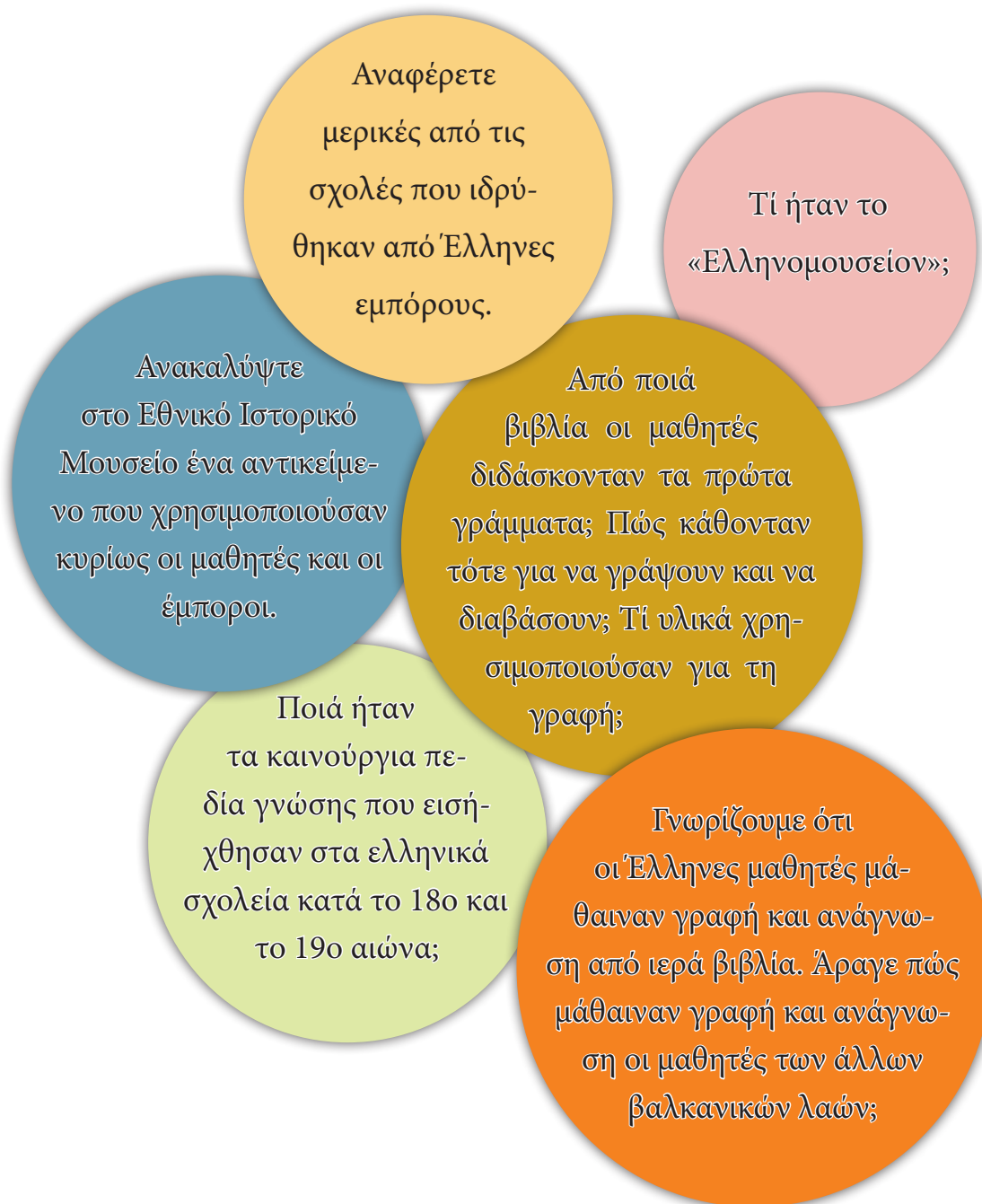

: Σχολές

■ : Οθωμανική αυτοκρατορία

1) Αθήναι,	7) Τριναβος	13) Μασχίοπολις	18) Κυδωνία
2) Δημητριάδα,	8) Αμπελικία	14) Καρούι	19) Κωνσταντινούπολις
3) Μυτιλής	9) Μέτσοβον	15) Χίος	20) Βουκουρέστι
		16) Πάτμος	21) Ιαίοι
		17) Σμύρνη	

Κατά το 18ο αιώνα, η ιδέα ότι η παιδεία οδηγεί στην ελευθερία του πνεύματος και στην προκοπή οδήγησε στην ίδρυση σχολείων σε κάθε ελληνική κοινότητα.

Αναψυχή

Χορός και τραγούδι

Το δημοτικό τραγούδι και οι ελληνικοί χοροί, έχοντας μια μακρά παράδοση ήδη από τους βυζαντινούς χρόνους, συναντώνται κατά το 18ο αιώνα σε όλες τις εκδηλώσεις της καθημερινής ζωής του Έλληνα.

Εκτός από τις γιορτές που γίνονταν στις πλατείες των χωριών (Πάσχα, Καθαρή Δευτέρα, καρναβάλι) με χορούς και τραγούδια γιόρταζαν τη χαρά (το γάμο, τη γέννηση, τη βάπτιση) και παρηγορούνταν στη λύπη (τραγούδια του χωρισμού, της ξενιτιάς κ.α.).

Το τραγούδι, πηγαία έκφραση του αισθήματος του λαού μας, περνούσε από στόμα σε στόμα και μεταφέρονταν από τη μια γενιά στην άλλη αβίαστα, απλά.

Ένα ξεχωριστό κεφάλαιο του δημοτικού τραγουδιού αποτέλεσε την εποχή αυτή και το κλέφτικο τραγούδι. Τα κατορθώματα των θρυλικών κλεφτών τραγουδιόντουσαν πολύ πριν το Θούριο του Ρήγα στην ελληνική επαρχία και τόνω-

ναν το ηρωικό αίσθημα αντίστασης του λαού μας.

Στον ιδιωτικό βίο του Έλληνα ο χορός και το τραγούδι στήνονταν αυθόρμητα. Μέσα σχεδόν σε κάθε σπίτι υπήρχε ο αυλός και η λύρα. Ο χορός και το τραγούδι μπορούσε να στηθεί στο σπίτι, στην αυλή, στο καράβι, στο χωράφι, στην κρήνη*, αρκεί να υπήρχε η κατάλληλη διάθεση και συντροφιά.

Οι πρώτες καταγραφές των τραγουδιών της εποχής που αποτελούν κομμάτι της προφορικής μας παράδοσης έγιναν εκείνη την εποχή από τους περιηγητές.

Ο Άγγλος διπλωμάτης J. Porter (Πόρτερ) κατά τη διαμονή του στην Κωνσταντινούπολη (1747-1762) διαπίστωσε ότι: «Οι Έλληνες τραγουδούν αδιάκοπα και χορεύουν, ενώ οι Τούρκοι δεν συμπαθούν τη μουσική και το χορό. Όσοι είναι υποχρεωμένοι να ζουν ανάμεσα σε Έλληνες ναυτικούς, τους βλέπουν πάνω στο καράβι ή στη στεριά να χορεύουν με μουσική ή χωρίς όργανα, κι εκείνοι κάθονται παράμερα».

Ο περιηγητής A. Guys (Γκυ) αναφέρει ότι οι λαϊκοί χοροί ήταν

το πιο ευχάριστο θέαμα που είδε στην Ελλάδα. «Είναι απλοί και εύθυμοι, μαθαίνονται γρήγορα και δύσκολα λησμονιούνται».

Οι κυριότεροι χοροί που χορεύονταν ήταν ο κρητικός, ο ελληνικός ή ρωμέικος*, ο αρναούτικος*, ο βλάχικος* και ο πυρρίχιος*. Οι δυο πρώτοι έμοιαζαν πολύ μεταξύ τους κι ο δεύτερος φαίνεται ότι προερχόταν από τον πρώτο.

Τον κρητικό χορό οδηγούσε πάντοτε μια κοπέλα, κρατώντας στο χέρι μαντήλι ή μεταξωτό κορδόνι. Τα γυρίσματα που έκαναν οι χορευτές θύμιζαν τον αρχαίο χορό του λαβυρίνθου (το γέρανο) που σύμφωνα με τη μυθολογία η Αριάδνη χόρεψε στην Νάξο όταν την άφησε εκεί ο Θησέας συνεχίζοντας ο ίδιος το ταξίδι του προς την Αθήνα.

Ο Ιταλός περιηγητής S. Pommardi (Πομάρντι) έφθασε το 1805 στο Γαλαξίδι τις μέρες του καρναβαλιού και παρακολούθησε τον ελληνικό χορό ή το χορό του μαντηλιού, όπως τον έλεγαν. Ο πρωτοχορευτής κρατούσε και ανέμιζε ένα χρωματιστό μαντήλι και ακολουθούσαν οι άλλοι άντρες πιασμένοι χέρι-χέρι. Στην ίδια γραμμή, αμέσως μετά τους άντρες, χόρευαν οι γυναίκες. Ένα αγόρι ή ένα μικρό κορίτσι ένωνε τους άντρες και τις γυναίκες στο χορό. Οι χορευτές σχημάτιζαν έναν τέλειο κύκλο. Τα μουσικά όργανα που βρίσκονταν στο κέντρο, ήταν ένα μεγάλο νταούλι* και δύο πίπιζες*.

Οι μουσικοί και οι τραγουδιστές ήταν, συνήθως, ερασιτέχνες, ωστόσο περιηγητές αναφέρουν ότι υπήρχαν πλανόδιοι ραψωδοί που, επί πληρωμή, τραγουδούσαν στις συγκεντρώσεις τα τραγούδια του συρμού.

Οι ξένοι ταξιδιώτες στην Οθωμανική Αυτοκρατορία εκπλήσσονταν και όχι πά-

ντα ευχάριστα ακούγοντας με κάθε αφορμή τους Έλληνες να τραγουδούν. Η αντίδραση τους αυτή ήταν απολύτως φυσική, εάν λάβουμε υπόψη, ότι η δυτική μουσική παιδεία που οι ίδιοι είχαν δεν τους επέτρεπε να εξοικειωθούν άμεσα με την βυζαντινή μουσική των δημοτικών τραγουδιών. Οι συρτοί ήχοι με τα πολλά γυρίσματα της φωνής στα δημοτικά τραγούδια ακούγονταν σε αυτούς, συχνά, βαρυσυνιστικοί. Χειρότερη μουσική μετά τη μουσική των Λαπώνων χαρακτηρίζει ο Clarke την ελληνική δημοτική μουσική. Επίσης περιγράφει με παράπονο, ότι όταν είπε στους τρεις Έλληνες συνοδούς του ότι θα τους πλήρωνε τα διπλά χρήματα εάν δεν τραγουδούσαν, οι δύο δεν δέχτηκαν, ενώ ο ένας που δέχτηκε δεν τήρησε την υπόσχεσή του.

Νησιώτης από τη Σίφνο χορεύει κρατώντας ζουρνά*.

Στα Απομνημονεύματά του, ο Ιωάννης Μακρυγιάννης έχει διασώσει ένα μοιρολόι που ο ίδιος αυτοσχεδίασε και τραγούδησε

στους συντρόφους του, μέσα στο κάστρο της Ακρόπολης, κατά τη διάρκεια της πολιορκίας της από τους Τούρκους, το 1826:

Στο Εθνικό Ιστορικό Μουσείο εκτίθεται ο ταμπουράς του Ι. Μακρυγιάννη

«Ο Ήλιος εβασίλεψε (Ελληνά μου, βασίλεψε) και το φεγγάρι εχάθη
κι ο καθαρός Αυγερινός που πάει κοντά στην Πούλια
τα τέσσερα κουβέντιαζαν και κρυφοκουβεντιάζουν.
Γυρίζει ο ήλιος και τους λέει, γυρίζει και τους κρίνει:
«Εψές οπού βασίλεψα πίσου από μια ραχούλα,
άκουσα γυναίκεια κλάμματα κι ανδρών τα μυργιολόγια,
γι' αυτά τα ηρωικά κορμιά στον κάμπο ξαπλωμένα,
και μέσ' στο αίμα το πολύ είν' όλα βουτημένα.
Για την πατρίδα πήγανε στον Άδη τα καημένα».

Καφενεία

Τα πρώτα καφενεία εμφανίζονται στην Κωνσταντινούπολη στα μέσα του 16ου αιώνα. Στα 1555, δύο Σύριοι άνοιξαν δύο καφενεία στην Κωνσταντινούπολη και έκαναν γνωστό τον καφέ* στους μπέηδες και τους ανώτερους αξιωματούκους, που σύχναζαν εκεί. Μέχρι το τέλος του 17ου αιώνα, ο αριθμός των καφενείων της Κωνσταντινούπολης εκτινάχθηκε στον αριθμό των εξακοσίων.

Στην Κωνσταντινούπολη υπήρχαν τα καφενεία των αξιωματούχων και υψηλά ισταμένων, τα οποία φημίζονταν για την πολυτέλειά τους, αλλά πολυπληθέστερα ήταν τα λαϊκά καφενεία του λιμανιού ή αυτά που υπήρχαν μέσα στα μπεζεστένια (κλειστές αγορές).

Εκεί, οι θαμώνες έπιναν καφέ, κάπνιζαν, έπαιζαν σκάκι, ντάμα και διασκέδαζαν με τις ιστορίες των παραμυθάδων.

Επειδή τα καφενεία θεωρούνταν από την κεντρική εξουσία χώροι συνάθροισης παρασιτικών στοιχείων, ο Μουράτ ο Δ΄ το 1633 έκλεισε τα καφενεία και απαγόρευσε αυστηρά τον καφέ και τον καπνό. Το κάπνισμα απαγορεύτηκε εκείνη την περίοδο κυρίως γιατί αποτελούσε συχνό λόγο πρόκλησης πυρκαγιάς στην τόσο ευπαθή από φωτιές Κωνσταντινούπολη. Οι κάπνιστές, μάλιστα, την περίοδο της απαγόρευσης καταδικάζονταν σε θάνατο. Στα τέλη του 17ου αι., τελικά, μετά από πολλές απαγορεύσεις επιτράπηκε ανεμπόδιστα η λειτουργία των καφενείων σε όλη την Οθωμανική Αυτοκρατορία.

Ο Τούρκος περιηγητής Εβλιγιά Τσελεμπί αναφέρει ότι στην περιοχή του Βαρδάρη, στην Θεσσαλονίκη, στα 1668 υπήρ-

Καπνοσύριγγα.

Η καπνοσακούλα του Αναγνώστη Πετμεζά.

χαν κάπου 348 καφενεία και άλλα παρόμοια μαγαζιά.

Οι περιγραφές των καφενείων του ελλαδικού χώρου, που έχουμε από τους περιηγητές, είναι αρκετές. Τα καφενεία, ημιυπαίθρια, συνήθως κάτω από σκιερά πλατάνια και κληματαριές, πρόσφεραν ίσκιο στους θαμώνες τους, που κάθονταν σε ψάθες και απολάμβαναν τον καφέ και το ναργιλέ τους.

Ο καφές, η ποικιλία που σήμερα λέμε τούρκικο ή ελληνικό, εισήχθη στην Οθωμανική Αυτοκρατορία αρχικά από την Αραβία. Αργότερα, στην Κωνσταντινούπολη έφθανε και καφές από την Αμερική, ο οποίος, όμως, θεωρούνταν υποδεέστερος της ποικιλίας του αραβικού. Οι Τούρκοι συνήθιζαν να πίνουν τον καφέ βαρύ και πικρό.

Άρωμα έδινε το κάπνισμα με το ναργιλέ ή την καπνοσύριγγα, φτιαγμένη από ξύλο κερασιάς ή γιασεμιού. Υπήρχαν χωριά που καλλιεργούσαν γιασεμί και πουλούσαν τις βέργες του για αυτό το σκοπό. Τις συνήθειες των Τούρκων τις υιοθέτησαν αμέσως Έλληνες που έφεραν κάποιο αξίωμα ή ανήκαν σε ανώτερα κοινωνικά στρώματα.

Τα καφενεία, σε όλες τις επαρχίες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας υπήρξαν και για τους Έλληνες τόπος συνάντησης και ψυχαγωγίας. Εκεί έπιναν καφέ ή ρακί, κάπνιζαν, συζητούσαν, έπαιζαν επιτραπέζια παιχνίδια και έκλειναν τις εμπορικές τους συμφωνίες.

Λουτρά

Τα οθωμανικά λουτρά ήταν δημόσια κτήρια που υπήρχαν σε κάθε πόλη

της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Η κατασκευή τους ήταν απαραίτητη για την καθαριότητα των κατοίκων αφού σπάνια υπήρχε ιδιωτικό λουτρό ακόμη και σε αρχοντικά σπίτια. Τα λουτρά, εκτός από χώρο υγιεινής, αποτέλεσαν κυρίως χώρο κοινωνικής συνάθροισης και αναψυχής για όλα τα κοινωνικά στρώματα. Τουλάχιστον μία φορά την εβδομάδα σε προσυμφωνημένη μέρα συναντιόντουσαν σε αυτά ξεχωριστά παρέες γυναικών ή ανδρών. Εκεί ολοκλήρωναν το μπάνιο τους και φρόντιζαν τον καλλωπισμό τους με τη φροντίδα του λουτράρη ή της λουτράρισσας. Στη συνέχεια χαλάρωναν, συζητούσαν, έτρωγαν και απολάμβαναν ξέγνοιαστοι την συντροφιά φίλων και συγγενών.

Συνήθως στις μεγάλες πόλεις κτίζονταν ξεχωριστά κτήρια για το γυναικείο και το ανδρικό χαμάμ. Υπήρχε, ωστόσο, και ο τύπος των δίδυμων λουτρών, όπου υπήρχαν δύο διαφορετικά χαμάμ στο ίδιο κτηριακό συγκρότημα. Όταν το κτήριο ήταν ένα, κοινό και για τα δύο φύλα, οι γυναίκες πήγαιναν διαφορετικές μέρες και ώρες από τους άντρες σε αυτό.

Ιδιαίτερο γεγονός ήταν το λουτρό πριν το γάμο που, για τις γυναίκες κυρίως, μετατρέποταν σε μία ιεροτελεστία. Οι γυναίκες αφήνονταν στα χέρια της λουτράρισσας αλλά και της γυναίκας που φρόντιζε για τον καλλωπισμό τους. Μετά το μπάνιο έβαφαν τα νύχια τους, τα μαλλιά τους και το πρόσωπό τους, σύμφωνα με τα έθιμα του γάμου.

Από τα οθωμανικά λουτρά που κτίστηκαν στον ελλαδικό χώρο την εποχή της τουρκοκρατίας έχουν διασωθεί εξήντα συνολικά. Μετά τη δημιουργία του ελληνικού κράτους όμως, καταστράφηκαν πολλά οθωμανικά λουτρικά κτίσματα.

Γυναίκες στα χαμάμ την ώρα της αναψυχής, μετά την ολοκλήρωση του λουτρού τους.

Ξύλινα τσόκαρα με ψηλά τακούνια (γαλέντζες ή ναλίν*) που φορούσαν στα λουτρά.

Τα χαμάμ εσωτερικά χωρίζονταν σε τρεις χώρους: Το αποδυτήριο, που ήταν συνήθως χώρος αναμονής και βεστιαρίου αλλά και ο χώρος όπου μετά το λουτρό μπορούσαν να αναπαυθούν, να κοιτασίσουν και να ψυχαγωγηθούν, το χλι-

αρό που ήταν ένας χώρος με μέτρια θερμοκρασία απαραίτητος για να συνηθίσει το σώμα τη ζέστη έτσι ώστε να μην είναι απότομη η μετάβαση από το κρύο στο ζεστό και τέλος το θερμό, στο οποίο υπήρχε υψηλή θερμοκρασία (μέχρι 40°C).

Αίθουσα με βρύσες τρεχούμενου νερού.
Λουτρά των Αέρηδων στην Πλάκα (Μουσείο Ελληνικής Λαϊκής Τέχνης ΥΠΠΟ)

Αθλήματα-παιχνίδια

Τα λαϊκά αθλήματα που αγαπούσαν οι Έλληνες και ασκούσαν σε αυτά στους χρόνους της τουρκοκρατίας ήταν το λιθάρι, το τρέξιμο, το πήδημα, η πάλη και το σημάδι. Τα αθλήματα αυτά ήταν αναπόσπαστο μέρος της κλέφτικης ζωής. Η σωματική δύναμη και αντοχή που απαιτούνταν για τον κλεφτοπόλεμο, αποκτιόταν με τη συνεχή άσκηση.

Ο συναγωνισμός των κλεφτών στα αγωνίσματα μνημονεύεται στα δημοτικά τραγούδια, όπως το ακόλουθο:

Του Γιαννιά¹

Έλα ρίξε το λιθάρι
κι αν περάσεις έν' αχνάρι
Μια ασημένια* στο ζωνάρι.
Κί' αν περάσεις στην πιλάλα*
χαρισμά σου και μια πάλα*.

Σύμφωνα με τη λαϊκή παράδοση, ο Οδυσσέας Ανδρούτσος ήταν αζεπέραστος στο τρέξιμο, το ίδιο και ο κλέφτης του Μοριά καπετάν Ζαχαριάς Μπαρμπιτσιώτης ο οποίος σαν έτρεχε «οι φτέρνες του άγγιζαν το κεφάλι».

Επίσης, ο Αθανάσιος Διάκος ήταν πολύ δυνατός στη λιθοβολία και ο Νικοτσάρας πρωταθλητής στο άλμα. Πηδούσε πάνω από εφτά άλογα δεμένα πλάϊ πλάϊ.

Η νίκη σε ένα αγώνισμα προϋπέθετε σωματική ικανότητα και εξυπνάδα και καταδείκνυε την πολεμική ετοιμότητα και τη λεβεντιά των κλεφτών.

Τα αθλήματα παίζονταν από μικρούς και μεγάλους στα ελληνικά χωριά.

Ο Ιταλός περιηγητής S. Pommardi (Πομάρντι) είδε στο Δίστομο, που είχε τότε γύρω στους 300 κατοίκους να ρίχνουν το λιθάρι. «Η πέτρα ήταν μεγάλη και εκείνος που την πετούσε μακρύτερα έπαιρνε το βραβείο».

1. Γιαννιάς, κλέφτης του Μοριά (1760-1805).

Τλωσσάρι

Αρναούτικος χορός: Αρβανίτικος χορός. Σύμφωνα με την περιγραφή του περιηγητή A. Guys, «τον οδηγεί ο αρχιχορευτής που κρατάει ένα καμτσίκι στο χέρι κι ένα ραβδί. Τρέχει απάνω κάτω, από τη μια άκρη στην άλλη, παρακινεί τους χορευτές, τους εμψυχώνει, αεικίνητος. Πότε κτυπάει το πόδι του στο χώμα, πότε κάνει στράκες με το καμτσίκι του. Και οι άλλοι, χέρι, χέρι, χορεύουν ακολουθώντας τον με ομοιόμορφο και συγκρατημένο βηματισμό».

Ασημένια: Κουμπούρα ή πιστόλα με επάργυρο διάκοσμο.

Βλάχικος χορός: Αργός χορός κατά τον οποίο οι χορευτές πιάνονται από το χέρι σε απόσταση ο ένας από τον άλλο. Χτυπούν τα πόδια στο χώμα γυρνώντας δεξιά όταν χτυπούν το αριστερό πόδι και αριστερά όταν χτυπούν το δεξί. Επίσης χτυπούν ρυθμικά τα χέρια.

Γαλέντζες ή ναλίν: Ξύλινα τσόκαρα λουτρού, με ψηλά τακούνια και δερμάτινη λωρίδα επενδεδυμένη με φίλντισι.

Ελληνικός ή Ρωμέικος: Χορός κυκλικός, σπυρτός με πολλά στριφογυρίσματα.

Ζουρνάς: Πνευστό μουσικό όργανο.

Καφές: Προέρχεται από την αραβική λέξη qahwa (γκαχβές). Ο καφές, ιθαγενές φυτό της Αφρικής εισήχθη στην Οθωμανική Αυτοκρατορία μέσω της Υεμένης. Από τους Βενετούς εμπορούς διαδόθηκε στην Αγγλία και στην Γαλλία και στη συνέχεια από ευρωπαίους αποίκους στην Αμερική και στη Βραζιλία. Σήμερα η λέξη καφές είναι διεθνής αφού συναντάται στις περισσότερες χώρες του κόσμου.

Κρήνη: Βρύση με τρεχούμενο νερό.

Λαούτο: Έγχορδο μουσικό όργανο.

Νταούλι: Κρουστό παραδοσιακό μουσικό όργανο που μοιάζει με τύμπανο.

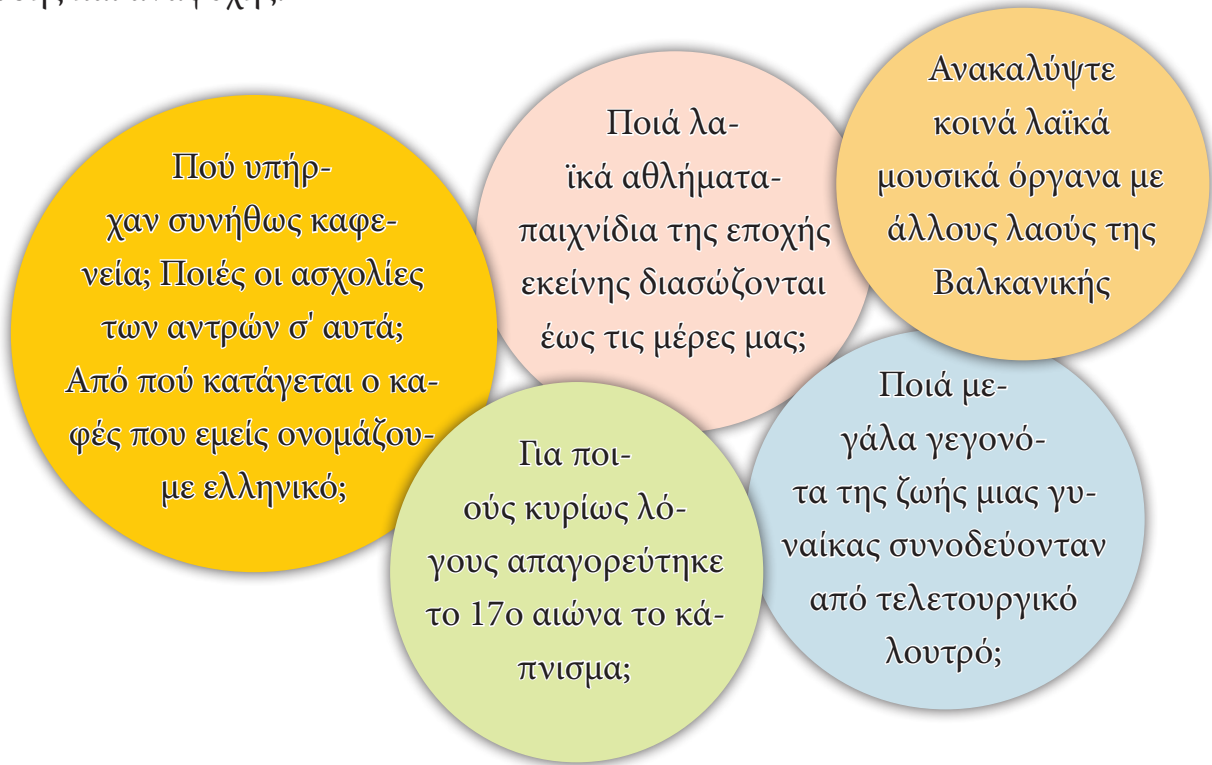
Πίπιζα: Ξύλινο πνευστό μουσικό όργανο.

Πάλα: Κυρτό σπαθί.

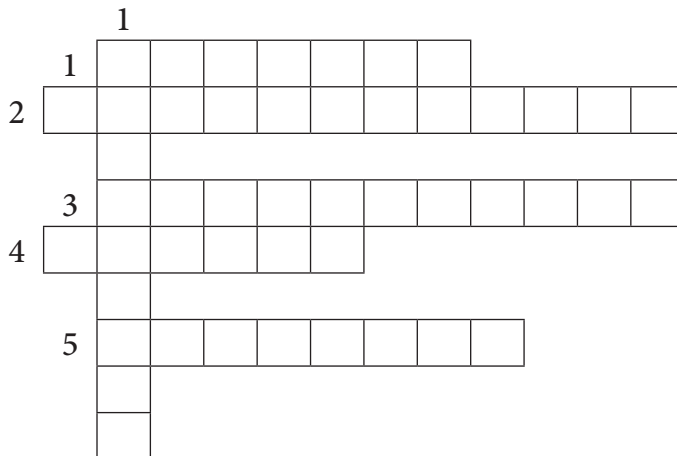
Πιλάλα: Αγώνας τρεξίματος.

Πυρρίχιος: Αρχαίος πολεμικός χορός: Σύμφωνα με τον περιηγητή A. Guys, ο χορός αναπαριστούσε μονομαχία Τούρκων και Θρακών υπό τους ήχους της φλογέρας. Αν και αποτελούσε ανέκαθεν παραδοσιακό χορό των Ελλήνων του Πόντου, ο περιηγητής αναφέρει ότι ίχνη του είχαν διατηρηθεί και σε περιοχές με σχετική αυτονομία όπως η Μάνη, ο Μυστράς και τα Σφακιά.

Οι Έλληνες στην καθημερινότητά τους έβρισκαν πάντα χρόνο για στιγμές χαλάρωσης και αναψυχής.

Σταυρόλεξο

Οριζόντια:

1. Τα φορούσαν άντρες και γυναίκες στα λουτρά.
2. Οι άντρες την είχαν πάντα μαζί τους.
3. Διηγούνταν ιστορίες στα καφε- νεία.
4. Υπήρχαν και δίδυμα.
5. Αγαπημένος χορός των Ελλήνων.

Κάθετα:

1. Έτσι ονομάζεται το μουσικό όργα- νο του Μακρυγιάννη που βρίσκεται στο Εθνικό Ιστορικό Μουσείο.

Βιβλιογραφία

Έργα περιηγητών

Dupré Louis, *Voyages à Athènes et à Constantinople...*, Παρίσι 1825

Dodwell Ed., *Views in Greece*, Λονδίνο 1821

Stackelberg Otto Magnus von, *Costumes et usages des peuples de la Grèce moderne*, Βόμη 1825

Stackelberg Otto Magnus von, *Trachten und Gebrauche der Neugriechen*, Βερολίνο 1831

Choiseul-Gouffier M. G. F. Auguste, *Voyage pittoresque de la Grèce*, Παρίσι 1782

Guys August, *Voyage littéraire de la Grèce, ou lettres sur les Grecs anciens et modernes, avec un parallèle de leurs mœurs*, Παρίσι 1771

Pertusier Charles, *Promenades in and near Constantinople and on the waters of the Bosphorus*, Λονδίνο 1820

Lebrun Pierre Antoine, *Le voyage de Grèce* Ponthieu et Cie, Παρίσι 1828

Hobhouse John C. , *A journey through Albania, and other Provinces of Turkey in Europe and Asia, to Constantinople, during the years 1809 and 1810*, Λονδίνο 1813

Pouqueville F., *Voyage en Morée, à Constantinople, en Albanie, et dans plusieurs*

autres parties de l'Empire Ottoman, Παρίσι 1805

Porter, James, *Observations on the Religion, Law, Government, and manners of the Turks. The second edition, corrected and enlarged by the Author. To which is added, the state of the Turkey Trade, from its origin to the present time*, Λονδίνο 1771

About Edmond, *La Grèce contemporaine*, Παρίσι 1880

Fauriel Claude, *Ελληνικά δημοτικά τραγούδια*, τ. Β (επιμέλεια Αλέξη Πολίτη) Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1999

Απομνημονεύματα

Αρχαία Στρατηγού Μακρυγιάννη, κείμενο, εισαγωγή, σημειώσεις Γιάννη Βλαχογιάννη, Αθήνα 1907

Κασομούλης Κ. Νικόλαος, *Ενθυμήματα στρατιωτικά της Επανάστασεως των Ελλήνων 1821-1833: προτάσσεται ιστορία του Αρματωλισμού*, Εισαγωγή και σημειώσεις Γιάννη Βλαχογιάννη, Αθήνα 1939

Συνθετικά έργα

Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τ. ΙΑ, Εκδοτική Αθηνών, 1975

Τόπος και εικόνα, τόμοι Δ', Ε', Ζ', Ολκός 1985
Κουλούρη Χρ., Μουγκέσκου Μπ., Μπερκάν Χ.,
Η Οθωμανική Αυτοκρατορία. Βιβλίο εργασίας 1 CDRSEE, Θεσσαλονίκη 2005

Μονογραφίες

Βακαλόπουλος Ευ. Απόστολος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τ. Δ *Τουρκοκρατία (1669-1812)* Ηρόδοτος 2005
Σιμόπουλος Κυριάκος, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα*, τ. Γ1, Γ2 Αθήνα 1975
Κουκουλές Φαίδων, *Βυζαντινών βίος και πολιτισμός*, τόμοι Β1, Β2, Δ'. Εν Αθήναις 1951
Faroqhi Suraiya, *Κουλτούρα και καθημερινή ζωή στην Οθωμανική Αυτοκρατορία*, Εξάντας 2000
Κουμαριανού Αικατερίνη, *Αθήνα η πόλη οι άνθρωποι*, Αφηγήσεις Μαρτυρίες 12ος-19ος αιώνας, Ποταμός 2005
Καμπούρογλου Δημ., *Το Ριζόκαστρον*, Αθήνα 1920
Καμπούρογλου Γρ. Δ., *Ιστορία των Αθηναίων*, Αθήνα 1889
Παπανικολάου Λύσανδρος, *Σκηνές από την καθημερινή ζωή στην τουρκοκρατία*, Βιβλιοπωλείο των Βιβλιοφίλων, Αθήνα 1995

Κατοικία

Η Οθωμανική Αρχιτεκτονική στην Ελλάδα, (Συλλογικό έργο), Υ.Π.Π.Ο 2008
Παπανικόλη-Τζελέπη, *Λαϊκή ελληνική αρχιτεκτονική*, Θεμέλιο, Αθήνα 1977
Δημακόπουλος Ιορδ., (επιμ.) *Ανθολογία ελληνικής αρχιτεκτονικής. Η κατοικία στην Ελλάδα από τον 15ο στον 20ο αιώνα*. Υπουργείο Πολιτισμού και Επιστημών, Αθήνα 1981.
Μουτσόπουλος Ν., *Το σαχνισί*, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1988
Παρμενίδης Γ., Ρούπα Ε. Χ., *Το αστικό έπιπλο στην Ελλάδα 1830-1940*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Ε.Μ.Π. 2003

Μαζαράκης Φ., *Αρχοντικά της Κοζάνης και της Σιάτιστας*, IEEE 2005

Μαζαράκης Φ., *Τα αρχοντικά της Καστοριάς*, IEEE 2005

Διατροφή

Κορρέ Ζωγράφου Κατερίνα, *Η καθημερινή ζωή των Νεοελλήνων (1700-1950)*, σσ. 283-343, Αθήνα 2005
Montanari Massimo, *Πείνα και αφθονία στην Ευρώπη*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1997
Mathaiou Anna, "Aspects de l'alimentation en Grèce sous la domination ottomane", *Studien zur Geschichte Sudosteuropas* 14, 1997
Ματθαίου Αννα, Διαιτητικές απαγορεύσεις στην τουρκοκρατία, *Τα Ιστορικά* 11, τ. 21, Δεκέμβριος 1994

Ασχολίες

Χατζηαναργύρου Α. Αναργύρου, *Σπετσιωτικά*, τ. 1-2, Συλλογή ιστορικών εγγράφων, εν Πειραιεί 1925
Λεονταρίτης Γεώργιος, *Ελληνική εμπορική ναυτιλία (1450-1850)*, Ε.Μ.Ν.Ε ΜΝΗΜΩΝ 1987
Ξηραδάκη Κούλα, *Οι Ξακουστοί Πραγματευτάδες*, Φιλιππότης 1997
Σκλαβενίτης Τριαντάφυλλος, *Τα εμπορικά εγχειρίδια της Βενετοκρατίας και Τουρκοκρατίας και η εμπορική εγκυκλοπαίδεια του Νικολάου Παπαδόπουλου*, Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, Αθήνα 1991
Παπαγεωργίου Γεώργιος, *Οι συντεχνίες στα Γιάννενα κατά τον 19ο αι. και τις αρχές του 20ού*, Ιωάννινα 1988
Λιάτα Δ. Ευτυχία, *Φλωρία δεκατέσσερα στένουν γρόσια σαράντα: η κυκλοφορία των νομισμάτων στο βενετοκρατούμενο και τουρκοκρατούμενο ελληνικό χώρο, 15ος-19ος αι.*, ΚΝΕ ΕΙΕ Αθήνα 1996
Γιαννούλης Γ., *Κώδικας Τρίκκης*, Αθήνα 1980

Κρεμμυδάς Βασ. *Καθημερινές ιστορίες για τα κα-
ράβια, λίγο πριν... λίγο μετά το 1821*, Καλει-
δοσκόπειο 2006

Αναψυχή

Κανετάκη Ελένη, *Οθωμανικά λουτρά στον Ελλά-
δικό χώρο*, Τεχνικό Επιμελητήριο Ελλάδος,
2004

Ζαρίφης Ν., Παναγιωτοπούλου Άννα, «Νέα Λου-
τρά στη Ρόδο» *Καθημερινή* Επτά ημέρες Κυ-
ριακή 20 Μαΐου 2001

Κορρέ Ζωγράφου Κατερίνα, *Η καθημερινή ζωή
των Νεοελλήνων (1700-1950)*, σσ. 29-127
Αθήνα 2005

Δραγούμης Μάρκος, *Η Μουσική των Ελλήνων
Εκκλησιαστική, Κοσμική, Δημοτικό τραγού-
δι*, Ιστορία του Νέου Ελληνισμού τ. 1 Νέα

Τομανάς Κ., *Τα καφενεία της παλιάς Αθήνας*,
Αθήνα 2001

Γκωτιέ Θεόφιλος, *Κωνσταντινούπολη*, Καστα-
νιώτης 1998

Παντελής Πρεβελάκης, *Το χρονικό μιας πολιτεί-
ας*, Εστία 2003

Γουλάκη-Βουτυρά Αλεξάντρα, *Μουσική, χορός
και εικόνα. Η απεικόνιση της Ελληνικής μου-
σικής και του χορού από τους Ευρωπαίους πε-*

ριηγητές του 18ου και του 19ου αιώνα, Σύλ-
λογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων,
1990

Ράφτης Άλκης, *Ο κόσμος του ελληνικού χορού*,
Πολύτυπο 1985

Εκπαίδευση

Παρανίκας Κ. Ματθαίος, *Σχεδιάσμα περί της εν
τω ελληνικώ έθνει καταστάσεως των γραμ-
μάτων από Αλώσεως Κωνσταντινουπόλεως
(1453 μ.Χ) μέχρι των αρχών της ενεστώσης
εκατονταετηρίδος (19ος αι.)*, Εν Κωνσταντι-
νουπόλει τυπογραφείο Δ. Κορομηλά 1867.

Ευαγγελίδης Τρύφων, *Η παιδεία επί Τουρκοκρα-
τίας*, Βιβλιοθήκη Ιστορικών Μελετών, 1992

Λεξικά

Μπαμπινιώτη Γ., *Λεξικό Νέας Ελληνικής Γλώσ-
σας*, Κέντρο Λεξικολογίας 2002

Κουκκίδη Κων., *Λεξιλόγιον ελληνικών λέξεων πα-
ραγομένων εκ της τουρκικής*, Εταιρεία Θρα-
κικών Μελετών 1960

Ελληνικές λέξεις στην Τουρκική Γλώσσα Ηλε-
κτρονικό λεξικό [http://users.otenet.gr/~aker/
EisagogiTourkikihtm](http://users.otenet.gr/~aker/EisagogiTourkikihtm)

Περιεχόμενα

Πρός τον εκπαιδευτικό.....	3
ΚΑΤΟΙΚΙΑ.....	7
ΔΙΑΤΡΟΦΗ.....	15
ΑΣΧΟΛΙΕΣ	21
ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ.....	32
ΑΝΑΨΥΧΗ	37
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	47

Ευχαριστώ θερμά τους επιστημονικούς συνεργάτες του ΕΙΜ που συνέβαλαν στην τεκμηρίωση του ιστορικού υλικού, κ.κ. Σ. Δάλλα, Μ. Παπαναστασίου (Αρχείο), Δ. Κουκίου, Π. Παναρίτη (Βιβλιοθήκη), Ι. Βογιατζή, Α. Βιδάλη, Κ. Καλαϊντζή, Α. Κούλη και Φίλιππο Μαζαράκη (Συλλογές).

Ιδιαίτερα ευχαριστώ τους μαθητές που παρακολούθησαν το πρόγραμμα και συνέβαλαν στην ολοκλήρωσή του.

